

JODENZENDING RÉVEIL SCHOTLAND/NEDERLAND

Onderstaande bijdrage is de brontekst van een aangepaste Engelse vertaling die geplaatst gaat worden in het ‘Historical Journal of the Scottish Reformation Society.

**Dordrecht, 19 september 2025
Leen J. van Valen**

Om het geestelijk welzijn van het Joodse volk

Schotse en Nederlandse negentiende eeuwse Réveil in coöperatie

For the spiritual well-being of the Jewish people

Scottish and Dutch nineteenth-century Revival (Réveil) in cooperation

Om het geestelijk welzijn van het Joodse volk

Schotse en Nederlandse negentiende eeuwse Réveil in coöperatie

Leen J. van Valen

Geen ander volk heeft een dergelijke gang door de geschiedenis beleefd als de afstammelingen van het verstrooide Bijbelse volk. Het schouwspel van hun lot is de gehele aarde: van het Nabije Oosten, van Egypte en Afrika loopt hun weg naar Europa en naar Amerika en eveneens naar Indië en China.

Werner Keller

Het *Historical Journal Scottish Reformation Society*, volume 12 (2022) geeft een overzicht van Joodse predikanten van de negentiende eeuw die een plaats hadden binnen de Free Church of Scotland. Zij bevat korte levensschetsen van Solomon Schwartz, Jonas Meyer en Alexander Fürst die kortere of langere tijd vanuit de Free Church betrokken waren bij de Jodenzending in Amsterdam, de hoofdstad van Nederland. Dit zendingswerk geschiedde in nauwe samenwerking met vertegenwoordigers van het Nederlandse Réveil, zoals de Messias-belijdende Joden Isaïc da Costa en Abraham Capadose.

Deze bijdrage geeft een beeld van de Jodenzending in Amsterdam in de context van de Réveilbewegingen in Schotland en Nederland binnen het netwerk van het internationale Réveil.¹

Volk in verstrooiing

¹ R.J. Dickie, 'Jewish ministers of the nineteenth-century Free Church of Scotland', in: *Historical Journal Scottish Reformation Society*, vol. 12, 2022, 127-194.

Toekomst van Israël

De geschiedenis van het Joodse volk na de Pinksteruitstorting in Handelingen 2 wordt getekend door een veelvoud van dieptepunten. Vooral na de verwoesting van de tempel in Jeruzalem door de Romeinen in het jaar 70, werd het volk verstrooid in veel landen. Dit geldt niet alleen voor de twee stammen Juda en Benjamin, maar ook voor de tien stammen die ca. 700 jaren vóór Christus werden weggevoerd naar Assyrië.

De Joden werden niet alleen verstrooid onder de volken, maar hun positie stond in de loop der eeuwen onder zware kritiek, waarbij zij op veel manieren werden onderdrukt en gediscrimineerd. De gevestigde kerk speelde daarbij een belangrijke rol. Zo werd de Joden, zowel tijdens de rooms-katholieke bedeling als bij de Reformatie in de zestiende eeuw, een plaats ontzegd in het heilsplan van God. De zogenaamde vervangingsleer ging ervan uit dat de kerk in de plaats van Israël gekomen was. Dit betekent dat de beloften aan Israël werden toegepast op de kerk van het Nieuwe Testament, als het geestelijk Israël.²

Engelse en Schotse puriteinen uit de zeventiende eeuw en ‘oude schrijvers’ in de Nederlanden, zetten uiteen dat voor het volk Israël nog onvervulde beloften uit de Schriften gelden. Als bewijs gold vooral Romeinen 11, waarin de apostel Paulus benadrukt dat algemeen herstel van Israël als natie, met als climax een nationale bekering van het volk, te verwachten is. Na alle dieptepunten in de wereldgeschiedenis na Pinksteren, volgt dan een geestelijke bloeitijd voor het Joodse volk, waarin ook de heidenen zullen delen.³

In dit licht moeten we een preek van de Schotse predikant Thomas Boston plaatsen, als ‘aanmoediging om te bidden voor de bekering van de Joden’. Deze hield hij op 11 maart 1716 in zijn woonplaats Ettrick. Het verlangen naar een geestelijke opwekking krijgt volgens hem eerst gestalte als deze vergezeld gaat met het gebed voor het Joodse volk. Zo merkt hij op:

Hebt u liefde tot onze Heere Jezus Christus, tot de uitbreiding van Zijn koninkrijk en heerlijkheid in deze wereld? Bidt dan, ja bidt ernstig om de bekering van de Joden. Hebt u niet geleerd te bidden: ‘Uw koninkrijk kome’? O, wat een vermeerdering van roem voor de Middelaar zal hun bekering zijn! Verlangt u dat de kroon op Christus' hoofd in groter glans zal schitteren en heerlijker wordt gezien dan ooit tevoren in de wereld? Laat ons dan instemmen

² Een goed overzicht van de diaspora en de vervolgingen is: Werner Keller, *...En zij werden verstrooid onder alle volken, De geschiedenis van het Jodendom na het Bijbelse tijdvak*, Zwolle: La Rivière & Voorhoeve, n.y.

³ Van Valen, ‘Eindverwachting en opwekking. De visie van de puriteinen op de toekomst van het Joodse volk’, *George Whitefield bulletin*, 1 en 2, 2003; Graafland, ‘De toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie’, in *Documentatieblad nadere Reformatie*, 3e jaargang, nr. 3, 1979.

met de grote schare: 'Halleluja! Want de Heere, de almachtige God, heeft als Koning geheerst,' (Openb.19:6).⁴

Zending onder de Joden

Het verlangen naar de nationale bekering van het Joodse volk kreeg aan het einde van de achttiende eeuw in het Engelse taalgebied gestalte in het ondernemen van zendingsactiviteiten. De oprichting van het 'Londense genootschap tot bevordering van het christelijk geloof onder de Joden' (*London society for promoting Christianity among the Jews*) in 1809 volgde op de vorming van genootschappen voor buitenlandse zending in 1793 en 1795. De aanleiding tot de oprichting van het Londense genootschap was de komst van Joseph Samuel C.F. Frey (1771-1850) in 1801 naar Engeland. Frey was een Poolse Jood, die tot het christelijk geloof was bekeerd. Zijn getuigenis maakte diepe indruk op veel christenen. Hij sprak ook voor groepen volksgenoten. De tegenwerking vanuit de synagogen was groot. Slechts enkele Joden gaven zich aan Christus over.⁵

Lewis Way (1772-1840) was één van de oprichters van het genoemde Londense genootschap. Vanaf jonge leeftijd werd Way beïnvloed door evangelische geestelijken (*Evangelicals*) als Charles Simeon van King's College, Cambridge, en ook door leden van de Clapham Sect, waaronder William Wilberforce. Na de erfenis van een groot legaat van John Way (die geen familie was, ondanks dat hij dezelfde achternaam had) wijdde Lewis Way zijn fortuin, en ook zijn huis, aan werken in Gods koninkrijk. Hij was actief in het Londens genootschap. Op een gegeven moment liet hij een aantal jonge Joodse mannen, die tot het christelijk geloof waren bekeerd, bij hem logeren, met het oog op het opleiden van hen tot zengingswerkers. In 1817 maakte hij een lange reis door Nederland, Duitsland, Polen en Rusland, waarbij hij Joodse gemeenschappen bezocht. Toen hij Moskou bereikte, had hij vier audiënties bij tsaar Alexander I. In 1823 maakte Way nog een reis, naar het Heilige Land.⁶

⁴ Boston, 'De bekering van Israël. Aanmoediging om te bidden voor de bekering van de Joden', Ned. uitg. Elspeet: Bolier, z.j.; brontekst: Boston, *The Complete works of the late Rev. Thomas Boston*, vol. III, repr. Wheaton, Ill., Richard Owen Roberts, 1980, 354-371, sermon XXVI, Zech. 12:12, cit. 358, Have you any love to our Lord Jesus Christ, to the advancing of His kingdom and glory in the world! Then pray, yea, pray earnestly for this. Are you not taught to pray; Thy Kingdom come O what an accession to the Mediator's glory will be the conversion of the Jews be. Would you see the crown set on Christ's head in the world more solemnly and gloriously than ever it has yet been, then let us join with great multitude (Rev.19:6), 'Alleluia; for the Lord God omnipotent reigneth'.

⁵ Dunlop, J., *Memories of Gospel triumphs among the Jews during the Victorian era*, London: S.W. Partridge, 1894, 10-11.

⁶ Gidney, *The history of the London society for promoting Christianity amongst the Jews, from 1809 to 1908*, London: London society for promoting Christianity amongst the Jews, 33-50.

Het Londens genootschap richtte zich niet alleen op de Joden in Engeland, maar zond ook zendelingen naar landen van het Europese continent. Vooral naar Polen, waar veel Joden woonden, was zij actief.⁷

Een Engelse predikant die ook passie had voor het Joodse volk, was James Haldane Stewart (1776-1854). Zijn rol in het ontstaan van een gebedsbeweging in Engeland en Schotland wordt door kerkhistorici veelal voorbijgezien. Hij behoorde tot de Church of England en diende onder andere als priester van de Percy Chapel in Londen.⁸

Tijdens een periode van zwakte en ziekte verbleef Stewart vanaf 1819 enkele jaren in Frankrijk en Zwitserland. In Genève maakte hij kennis met het Zwitserse Réveil, een onderdeel van een internationale opwekkingsbeweging in Europa, en zag hij de effecten van de lezingen over de Romeinenbrief van zijn verre familielid Robert Haldane.⁹ Het is niet duidelijk of hij daar enige invloed uitoefende; wel maakte ontmoetingen met gelijkgezinden, ondanks de taalbarrière, indruk op hem.¹⁰

In het najaar van 1820 hield hij in zijn eigen gemeente een serie van acht lezingen over het ambt en de werking van de Heilige Geest. In hetzelfde jaar publiceerde hij zijn *Hints for the general union of christians for the outpouring of the Spirit* (Wenken voor de algemene vereniging van christenen met het oog op de uitstorting van de Geest). De noodzaak van een algemene opwekking in de kerken werd in dit boekje benadrukt. Dit boekje werd meermalen herdrukt.¹¹

Stewart hield overal in het land lezingen om een gebedsbeweging vorm te geven. In navolging van de Amerikaanse opwekkingspredikant Jonathan Edwards (1703-1758) stelde Stewart voor om op vaste tijden een *Concert of prayer* gestalte te geven. Ook reisde hij naar Schotland om zijn ‘cri de coeur’ te laten horen. Op 1 augustus 1821 ontmoette hij in Glasgow de leider van het Schotse Réveil (*Revival*), Thomas Chalmers. Deze schreef dat zij zijn missie van harte wilden ondersteunen. Twee dagen later sprak Stewart in de stad voor een grotere groep, waarbij ook Chalmers aanwezig was. ‘Sommigen van hen spraken hun grote vreugde uit over de eenheid die door de bijeenkomst werd geïnspireerd.’¹²

⁷ Zie: A. Jagodzinska, ‘Reformers, Missionaries, and Converts; Interactions Between the London Society and Jews in Warsaw in the First Half of the Nineteenth Century’, in: <https://doi.org/10.1515/9783110530797-002>

⁸ Zie voor een uitgebreide levensbeschrijving: Stewart, *Memoir of the life of the Rev. James Haldane Stewart*, London; T. Hatchard, 1857.

⁹ Het internationale Réveil, vooral in Schotland en in Nederland, komt in het vervolg van deze bijdrage, in relatie tot het, Joodse volk, aan de orde.

¹⁰ Stewart, *Memoir*, 87. Zie voor zijn verblijf op het continent ook: Stunt, *Awakening to secession*, 103-106; Stewart, *Restoring the Reformation*, 157.

¹¹ Een derde druk van dit geschrift verscheen in 1822 onder de titel: J.H. Stewart, *Thoughts on the importance of special prayer for the general outpouring of the Holy Spirit*.

¹² Stewart, *Memoir*, 108-110; citaat 109, ‘Some of them expressed great delight in the union which the meeting inspired.’

Behalve een aanhoudend gebed voor een ‘revival’ pleitte hij voor een gebedsbeweging voor Israël. In 1841 nam Stewart het initiatief voor een aantal lezingen die gehouden werden in de St. Bride’s kerk in Liverpool. Het thema waarover hij en een aantal collega’s uit de Kerk van Engeland spraken was: ‘Het lot van de Joden en hun verbinding met de heidense volken’ (*The destiny of the Jews and their connexion with the Gentile nations*). In de eerste lezing wees Stewart op de noodzaak om accuraat met de profetische geschriften van de Bijbel om te gaan. Hij deed dit aan de hand van 2 Petrus 1:19, ‘En wij hebben het profetisch woord, dat zeer vast is, en gij doet wel, dat gij daarop acht hebt, als op een licht, schijnende in een duistere plaats, totdat de dag aanlichte, en de morgenster opga in uw harten’.¹³

Het verlangen naar de bekering van het Joodse volk dat onder Engelse Evangelicals werd aangewakkerd, bleef niet beperkt binnen de grenzen van de Britse rijken. Zij maakte een belangrijk onderdeel uit van de Réveilbeweging op het Europese vasteland. Deze vernieuwingsbeweging duurde van 1820 tot ca. 1860.

Het Réveil en de Joden

Het internationale Réveil en de Joden

Het Réveil is de benaming van de belangrijkste vernieuwingsbeweging in de negentiende eeuw. Zij omvat zowel Europa als Noord-Amerika. Een belangrijke vraag is waar precies de wortels liggen van de beweging? Was dat in Frankrijk, in Duitsland of in Groot-Brittannië? De studie van Kenneth J. Stewart laat het Franse Réveil voor een deel opkomen uit de Angelsaksische opwekkingsbeweging.¹⁴ Maar de eigenlijke bakermat van de beweging vinden wij in Genève in Zwitserland. Dit wil niet zeggen dat het eerste begin van het Geneefse Réveil niet vanuit Engeland en Schotland werd bevrucht. Het verblijf van de Schotse lekenpredikant Robert Haldane (1764-1842) in de stad van Calvijn heeft geleid tot de herontdekking van de reformatorische genadeleer. Het waren studenten die zich de geestelijke nood van de stad bewust waren en zich verdiepten in de Bijbelse leer van Gods genade, die over het algemeen zowel in de kerken als op de hogescholen ontbrak.¹⁵

¹³ Stewart was de instigator voor een gebedsbeweging voor Israël. In 1841 verscheen door zijn toedoen: Stewart, *The destiny of the Jews, and their connexion with the Gentile nations*, London: John Hatchard and Son, 1841; toespraken gehouden door diverse geestelijken van de Kerk van Engeland (1841). In 1840 hield hij een toespraak bij ‘the London anniversary of the Jews society...’, Stewart, *Memoir*, 115.

¹⁴ K. Stewart, *Restoring the Reformation. British Evangelicalism and the Francophone ‘Reveil’ 1816-1849*. London: Paternoster, 2006.

¹⁵ J.N. Bakhuizen van den Brink, W.F. Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis*, Den Haag: B. Bakker, Daamen, 1968, vierde deel, 162, ‘Het Réveil te Genève begon onder de studenten met intensieve bijbelstudie.’

Het Réveil was een reactie op de Verlichting, een stroming die wilde afrekenen met klassieke christelijke waarden en het menselijke kunnen, vooral door rationele vaardigheden te verheffen ten koste van het leven vanuit de God van de heilige Schrift. Het Réveil stelde zich tegenover de geest van de tijd kritisch op, waarbij het perspectief van het komende Godsrijk prevaleerde. De wederkomst van Christus en de bekering van het Joodse volk waren thema's die vanuit een verlangen naar de komst van het Koninkrijk in woord en geschrift werden uitgewerkt. Dit gold niet alleen voor Engeland, maar ook voor Schotland en het Europese continent.¹⁶

De aandacht voor het oude Bondsvolk ging bij de Engelse Evangelicals gepaard met gebed om een wereldwijde herleving. De toekomstige bekering van Israël, zoals die in Romeinen 11 en diverse Oudtestamentische profetieën is voorzien, zal ook voor de heidenvolkeren tot zegen zijn. Over de tijdvolgorde en de gebeurtenissen rondom de on vervulde profetie liepen de meningen uiteen. De Schotse David Bogue (1750-1825), die zich vooral voor de buitenlandse zending inzette, spreekt van een vrede-rijk van duizend jaren, voorafgaande aan de wederkomst van Christus. Anderen stellen dat de bekering van Israël volgt op de wederkomst, waarmee een geestelijke bloeitijd wordt ingeluid.¹⁷

Niet alleen in de Britse rijken was aandacht voor de toekomst van het Joodse volk. Maria Kluit noemt Israël 'het knooppunt van het internationale Réveil'. Zij noemt de Geneefse Réveilman, Louis Gaussen (1790-1863), die op 12 maart 1843 een rede hield over *Den Joden eindelijk het Evangelie verkondigd en zij werden hersteld*.¹⁸ Hij schetst hoe dat in zijn eeuw de houding tegen het Joodse volk bij verschillende Europese landen ten goede is veranderd. Het herstel van de Joodse naties is volgens hem niet ver meer weg. Zo merkt hij op:

De nadering van het herstel van Israël is niet alleen belangrijk voor het christenvolk als een heerlijk schouwtooneel van de grootheid en zachtmoedigheid van haar God: zij kondigt ook dagen van beproeving voor het volk en verschrikkelijke oordelen voor de wereld aan. Voor ons is dus de tijd dáár om gereed te zijn. (...) Intussen, indien ik mij bepaal met te zeggen, dat

¹⁶ I. Murray, *The puritan hope. Revival and the Interpretation of Prophecy* London: The Banner of Truth, 1971, VI The Eighteenth Awakening: The Hope Revived', 105 e.v.

¹⁷ Murray, *The puritan hope*, 'VII World missions: The hope spreading', 129 e.v.; Terpstra, David Bogue, D.D., 1750-1825, pioneer and missionary educator, not published PhD-thesis, University of Edinburgh, 1959, 296-297; J. van den Berg, *Constrained by Jesus' love. An inquiry into the motives of the missionary awakening in Great Britain in the period between 1698 and 1815*, academisch proefschrift Theologische universiteit Kampen; Kampen: J.H. Kok, 1956.

¹⁸ M. Kluit, 'Israël, knooppunt van het internationale Réveil', in: M.E. Kluit, *Nader over het Réveil. Vijf schetsen*, Kampen: J.H. Kok, n.y., 134-162; L. Gaussen, *Den Joden eindelijk het Evangelie verkondigd en zij werden hersteld*, Amsterdam: G. van Peursum, 1843.

*volgens de orakelen Gods, de terugkeer van Israël nabij is, met de omverwerping van het Turkse rijk...*¹⁹

Volgens Kluit is ‘een belangrijke rol in het werk voor Israël het Frans-Zwitserse stadje Neuchâtel’. Zij doelt daarbij vooral op Abraham François Pétavel (1791-1870). Hij onderscheidde zich niet alleen door een intense liefde voor het Joodse volk, maar gaf hieraan door daden van liefde inhoud. Hij bezocht samen met zijn zonen tal van synagogen in Zwitserland, in Noord- en Zuid-Frankrijk, in Engeland en Amsterdam. Er werd geluisterd, want het gesprek geschiedde vanuit een eerbiedig, liefdevol hart.’ Binnen de Réveilbeweging had hij grote invloed om met liefde en verve de evangelisatie onder Joden aan te pakken. Ook de Nederlandse Réveilman Abraham Capadose – die in het vervolg van deze bijdrage aan de orde komt - werd door hem geïnspireerd. ‘Het herstel van een herboren Israël was voor Pétavel geen eschatologisch visioen, maar een werkelijke gebeurtenis in de tijd.’ ‘Het ging hem niet zozeer om de enkele Jood, maar om de Joodse gemeenschap. De synagogen in hun geheel moesten in kennis worden gesteld van de redding, van het behoud en van het heil in Christus.’²⁰

Profetisch motief

Als belangrijk kenmerk van het internationale Réveil noemt Gäbler het profetisch motief. Het turbulente tijdsgebeuren bij de Franse Revolutie en de politieke, maatschappelijke en godsdienstige gevolgen hiervan gaven aanleiding tot een hernieuwde kijk op de Bijbelse Apocalyps.²¹ Men kwam tot de conclusie dat het rijk Gods niet ver meer was. Een chiliastisch motief deed opgeld. Dit uitte zich in twee concepten, een pre-chiliastisch en een post-chiliastisch concept. Het eerste concept was heel pessimistisch over de toekomst van de kerk. De oordelen die over de wereld zouden komen moesten, de ware gelovigen bereid doen zijn om de tweede komst van Christus tegemoet te gaan. Volgens de pré-chiliasten was geen grootschalige opwekking te verwachten vóórdat de wederkomst zou komen, waarna het Joodse volk tot bekering zou komen en de vrederijk gestalte zou krijgen door een persoonlijke Christusregering op aarde.²²

De post-chiliasten waren een andere toekomstverwachting toegedaan. Zij verwachten een duizendjarig vrederijk vóór de komst van Christus. De bekering van Israël vindt dan plaats vóór het millennium. Deze verwachting betekende

¹⁹ Gaussen, *Den Joden eindelijk het Evangelie verkondigd*, 77.

²⁰ Kluit, ‘Israël, knooppunt van het internationale Réveil’, 140-146, citaten 146.

²¹ U. Gäbler, ‘Enkele kenmerken van het Europese en Amerikaanse Réveil’, in: *Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 3-5, 1-11-1990, 3-5. U. Gäbler, M.D. Geuze, ‘Some remarks on revival, its terminology and definition’, in: U. Gäbler, P.L. Schram (red.), *Erweckung am Beginn des 19. Jahrhunderts*, uitg. Vrije Universiteit Amsterdam, 1986, 23-32.

²² Gäbler, ‘Enkele kenmerken van het Europese en Amerikaanse Réveil’, 5-7; zie ook: Murray, *The puritan hope*, 187-208.

een uitdaging voor de gelovigen om zich onvermoeibaar in te zetten voor het rijk van God. Uit deze visie werden missionaire en charitatieve werkterreinen afgeleid.²³

Bij beide genoemde toekomstvisies was er aandacht voor de plaats van Israël. De zogenaamde Jodenzending nam in de negentiende eeuw een grote vlucht. Opwekkingspredikers die stonden in de traditie van het post-chiliasme verwachtten dat door de wereldzending en de bekering van de Joden het duizendjarig rijk aan zou breken. Deze verwachting stimuleerde hen om met voortvarendheid gestalte te geven aan de missionaire opdracht.²⁴

Een belangrijke verdediger van de pré-chiliastische visie die in Engeland en Schotland veel invloed had, was de Schotse predikant Edward Irving (1792-1834).²⁵ Hij was in zijn tijd een baanbreker van de studie van de Bijbelse on vervulde profetie. Tegenover het post-chiliastische standpunt dat door veel Schotse schrijvers werd aangehangen, verdedigde hij de pré-chiliastische visie, waarbij de wederkomst van Christus en de bekering van Israël een centrale plaats innemen. Een boek van de bekeerde Jood Juan J. Ben-Ezra gaf Irving inspiratie om dit boek te vertalen en van een inleiding van 200 bladzijden te voorzien. Het boek *The Coming of Messiah in Glory and Majesty* (1827) kreeg in Réveilkringen veel aandacht. Dit gold ook voor Schotland en voor Nederland.²⁶

Het Schotse Réveil (Revival)

Aandacht voor Israël

De benaming van het Franse woordbegrip ‘Réveil’ komen we in de Schotse historiografie niet direct tegen. De Schotse beweging wordt aangeduid met de dezelfde benaming als de opwekkingen in de achttiende eeuw, t.w. *Revival*. Men spreekt van het ‘*Scottish Evangelical Revival*’ als het gaat over de negentiende eeuwse beweging.²⁷

Het Schotse Réveil betekende een nieuwe periode voor de kerk na jaren van geestelijke duisternis. Thomas Chalmers (1780-1847), die als predikant tot

²³ Gäbler, ‘Enkele kenmerken van het Europese en Amerikaanse Réveil’, 7.

²⁴ Gäbler, ‘Enkele kenmerken van het Europese en Amerikaanse Réveil’, 8-9.

²⁵ Zie voor een korte biografie: N.R. Needham, ‘Irving, Edward (1792-1834)’, in: *Dictionary of Scottish Church History & Theology*, 436-437. Een moderne biografie is: A. Dallimore, *The life of Edward Irving, the forerunner of the Charismatic Movement*, Edinburgh: The Banner of Truth Trust, 1983. Een 19e eeuwse levensbeschrijving: M.O.W. Oliphant, *The Life of Edward Irving, minister of the National Scotch Church, London*, sixth edition, London: Hurst and Blackett, n.y.

²⁶ Murray, *The puritan hope*, 189-191; J.J. Ben-Ezra (E. Irving, vert.) *The Coming of Messiah in Glory and Majesty*, London: L.B. Seeley and son, vol 1 and II., 1827.

²⁷ F.A. van Lieburg, ‘Die verortung des niederländischen réveil in der internationalen Erweckungsvorschung’, in: T.K. Kuhn, V. Albrecht-Birkner (Ed.), *Zwischen Aufklärung und Moderne Erweckungsbewegungen als historiographische Herausforderung*, Berlin: LIY Verlag, 2017, 28.

bekering gekomen was, werd leider van deze beweging. Als hoogleraar benadrukte hij de noodzaak van een geestelijke herleving. Verschillende jongemannen die voor een deel onder Chalmers hadden gestudeerd, stelden het thema opwekking centraal in hun denken. Zij voegden zich bij gemeenschappelijke gebedstijden, om krachtig te smeken om een herleving van kerk en natie. Tot deze studentengroep behoorden Robert Murray M'Cheyne, de broers Andrew en Horatius Bonar en Alexander Somerville.²⁸

Het Schotse Réveil onder leiding van Chalmers ontwikkelde zich vooral door invloed van Engelse Evangelicals. Hieraan wordt in de biografieën van Chalmers te veel voorbijgegaan. Van belang daarbij was de invloed van geschriften van Engelse Evangelicals, zoals van James Hervey en William Wilberforce op zijn theologie en spiritualiteit. Met de laatste en andere eigentijdse Evangelicals had Chalmers regelmatig contact. Hun warme, ruimhartige christocentrische vroomheid sprak hem aan. Zij verlangden ook naar een grootscheepse opwekking zoals die in Engeland in de tijd van de Wesleys en Whitefield zoveel zegen had verspreid.²⁹

Evenals in Engeland, vonden in het buurland Schotland geestelijke opwekkingen plaats. Deze begonnen in de achttiende eeuw in de Hooglanden en breidden zich in de jaren van 1830 uit tot het zuiden van het land. In sommige plaatsen werd de weg hiertoe bereid door gezamenlijk gebed en verandering in de preekwijze. In 1839 bereikten de opwekkingen een hoogtepunt in Kilsyth en Dundee. Vooral de prediking van William Burns (1815-1868) was voor velen tot zegen. Deze onvermoeide evangelist reisde door het gehele land om de boodschap van het kruis te verkondigen.³⁰

Aandacht voor Israël

Een belangrijk element van het Réveil in Schotland was de toenemende aandacht voor Israël. Bij de verschillende zendingsgenootschappen in het land, werden ondersteunende organisaties in het leven geroepen om zending onder de Joden te bevorderen. Niet lang na zijn bekering, schreef Chalmers in zijn dagboek: 'De beloften gelezen, die op de vorderingen van het Evangelie, en op de bekering van de Joden betrekking hebben en daarvoor gebeden.'³¹

Bij de verschillende zendingsgenootschappen in het land, werden ondersteunende organisaties (*auxillaries*) in het leven geroepen om zending onder de Joden te bevorderen. Tijdens een zendings-samenkomst in Dundee in 1811 preekte Walter Tait, predikant in Tealing bij Dundee, over het belang om voor de Joden te bidden en te getuigen waarom christenen een bijzondere

²⁸ J.S. Ross, *Time for favour, Scottish missions to the Jews: 1838-1852*, Stoke-on-Trent: Tentmakers Publications, 2011, 65-68.

²⁹ Zie vooral: W. Hanna, *Memoirs of the life and writing of Thomas Chalmers*, Edinburgh: T. Constable, 1854, vol. 1.

³⁰ T. Brown, *Annals of the Disruption*, Edinburgh: MacNiven & Wallace, 1884, 7-11.

³¹ T. Chalmers, *Levensschets Thomas Chalmers*, Amsterdam: H. Höveker, 1850, 28.

aandacht voor Joden hebben. Hierbij speelt het verlangen naar een nationale bekering van het bondsvolk een belangrijke rol.³²

Chalmers was niet direct betrokken bij de zending onder de Joden. John Roxburg is in zijn studie over de bijdrage van hem op het zendingswerk van mening dat zijn bijdrage aan de zending onder het oude bondsvolk te verwaarlozen is. John Ross weerspreekt dit. Hij wijst erop dat de gereserveerde houding van hem een reactie was op de politiek van de *London society for promoting Christianity among the Jews*, die exclusief uit leden van de Anglicaanse kerk was gevormd. Hij vond het onchristelijk dat presbyterianen werden buitengesloten. Uit zijn eigen geschriften, zoals uit zijn *Lectures to the Epistle to the Romans*, blijkt juist een grote betrokkenheid bij het heil van Israël en een verlangen naar hun nationale bekering. Overigens verhinderden daarbij zijn drukke bezigheden hem dat hij zich direct met evangelisatie op dit volk inliet. De zending onder de Joden kreeg na de stichting van de *Free church* (Vrije Kerk) in 1843 vaste vorm. Deze richtte zich vooral op Hongarije en Nederland, zoals we in het vervolg zien zullen.³³

Het Nederlandse Réveil

Waar liggen de wortels van de Réveilbeweging in Nederland? Als we de Nederlandse beweging binnen het netwerk van het internationaal Réveil willen plaatsen, ligt het eerste begin bij de Leidse predikant Nicolaas Schotsman, (1754-1822). Hij had de eerste contacten over het Zwitserse of Geneefse Réveil. Schotsman liet in 1821 in Leiden de Nederlandse vertaling uitgeven van een brochure van Ami Bost getiteld *Genève religieuse en mars 1819* en voorzag dit van een uitgebreid voorwoord. Bost was een representant van het vroege Geneefse Réveil. De Nederlandse titel luidt *Het godsdienstig Genève, in maart 1819*. Op deze wijze werd in ons land de aandacht op het Zwitserse Réveil gevestigd.³⁴ Een jaar later verscheen door toedoen van Schotsman een verantwoording van de afzetting van César Malan in Genève. Schotsman heeft de verschijning zelf niet mee mogen maken.³⁵ Schotsman kwam in 1819 tot een confrontatie met de verlichte stroming. Hij hield in mei van dat jaar twee

³² ‘Lessons from the past: an early Scottish mission to the Jews’, in: *Israel, My glory*, www.IsraelMyglory, June/July 1989, n.p.; Murray, *The puritan hope*, 175.

³³ J.S. Ross, *Time for favour, Scottish missions to the Jews 1838-1852*, Lampeter: PhD-thesis university of Wales, 2004, 42-47; T. Chalmers, *Lectures on the Epistle to the Romans*, vol. 2, Edinburgh: T. Constable, 1854, 370-388.

³⁴ A. Bost, *Het godsdienstig Genève in maart 1819*; Leiden: D. du Saar, 1821; A. Kaghelland, M. Kaghelland, *Van Dompers en Verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)*, academisch proefschrift, Delft: Eburon, 2009, 40-41.

³⁵ N. Schotsman (Ed.), *Stukken, betrekkelijk de afzetting van en leeraar Malan, van zijn ambt als regent der vijfde klasse van het collegie der stad Geneve*, Leiden: D. du Saar, 1822

preken als herdenking van de Synode van Dordrecht die tweehonderd geleden plaats vond. Deze preken liet hij uitgeven onder de titel *Eere-zuil, ter gedachtenis van de voor twee honderd jaren te Dordrecht gehouden Nationale Synode*.³⁶ De kritische inhoud was tegen het zere been van hen die de verschillen met de Remonstranten wilden wegpoetsen. De Dordtse leer was in hun ogen uit de tijd.³⁷

De dichter en filosoof Willem Bilderdijk (1756-1831), die als de inspirator van het Réveil kan worden beschouwd, voorzag de tweede druk van de *Eerezuil* van Schotsman van een voorwoord. Bilderdijk inspireerde de Joodse studenten Isaaïc da Costa (1798-1860) en Abraham Capadose (1795-1874) die na hun bekering tot het christelijk geloof zich in Leiden lieten dopen. Zij kunnen beschouwd worden als de representanten van het vroege Réveil in Nederland. Zij zouden zich inzetten voor de zending onder hun Joodse volksgenoten.³⁸ Isaaïc da Costa werd in 1798 in Amsterdam geboren. Zijn vader was een vermogend zakenman die in wijnen handelde. Hij bekleedde een vooraanstaande positie in de synagoge. Al gauw vertoonde Isaïc een bijzondere begaafdheid. Al jong begon hij aan een studie Rechten in Leiden. Slechts een jaar later promoveerde hij aan de Leidse universiteit. In 1813 maakte Isaïc da Costa kennis met Willem Bilderdijk. In die tijd leerde hij Abraham Capadose (1795-1874), een familielid van hem, kennen. De twee werden vrienden voor het leven. In Leiden promoveerde Da Costa tweemaal, in 1818 en 1821, in achtereenvolgens de rechten en in letteren en wijsbegeerte. Beide vrienden volgden de privaatcolleges van Bilderdijk. Evenals zijn leermeester beschikte Isaïc over dichterlijke gaven. Zijn levensonderhoud vond hij niet in de dichtkunst maar in de advocatuur.³⁹

Zijn bekering heeft hij vertolkt in een bijdrage in het blad ‘The voice of Israël’ dat hij op verzoek van zendeling Herschell schreef. We lezen daarin onder andere:

U vraagt mij, beste broeder, om een verslag van mijn bekering tot de christelijke religie en tot het geloof in Jezus Christus; en ik kan niet weigeren de dingen te vertellen die de God van onze vaders in mijn ziel heeft bewerkt. Ik zal mijn getuigenis met vreugde samenvoegen met dat van mijn broeders, zowel

³⁶ N. Schotsman, *Eere-zuil, ter gedachtenis van de voor twee honderd jaren te Dordrecht gehouden Nationale Synode / opgericht*, Leiden: J. van Thoir, 1819.

³⁷ Van den Berg, *Nicolaas Schotsman en zijn Eere-zuil*, 7. Dit boekje geeft een levensbeschrijving en hertaling van beide preken. Zie ook: Vuyk, ‘Schotsman Nicolaas’, in, *BLGNP*, deel 6, 282-283.

³⁸ Kaghelland, *Van dompers en verlichten*, 110-112, 167.

³⁹ M. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland and daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam: Paris, 1970, 125-172. Zie ook haar eerste studie: M. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*, Amsterdam: H.J. Paris, 1936.

*van nature als in genade, die ernaar streven anderen te onderwijzen en hun harten te onderwijzen door de wegen van God naar hen in Zijn voorzienigheid en Zijn genade te herleiden.*⁴⁰

Capadose was ook een Israëliet van wie het deksel van ongeloof door Gods Geest werd weggenomen. Evenals zijn Joodse vriend volgde hij privaatcolleges bij Bilderdijk. Hij studeerde daarbij medicijnen en sloot deze met goed gevolg af. In die tijd worstelde hij met zijn geestelijke toestand. Door deze crisis heen kwam hij tot een geestelijke doorbraak. Een hoogtepunt was zijn doop op 20 oktober 1822 die hij met Da Costa en diens vrouw in de Pieterskerk ontving.⁴¹

Parallellen tussen Schotse en Nederlandse Réveil

Tussen de Réveilbewegingen in Schotland en Nederland zijn parallellen aan te wijzen. J. van den Berg spreekt in de bredere zin vanaf de tijd van de Reformatie van ‘opvallende parallellen’. Hij noemt het ‘uitgesproken calvinistische karakter’ van de heersende leer van de kerk en de presbyteriale kerkvorm van de landskerk. De overeenkomsten in het vroomheidskarakter van de zeventiende eeuw en de opwekkingen in de eeuw die volgde, laten dit nog duidelijker zien. In de negentiende eeuw zijn het de Reveil bewegingen in beide landen die gemeenschappelijke kenmerken vertonen. Dit geldt ook voor de aandacht voor het geestelijk welzijn van het Joodse volk.⁴²

De Schotse Jodenzening

Ontstaan van Schotse Jodenzening

De Joodse populatie in Schotland was vanaf de Middeleeuwen klein. Dat veranderde na de Reformatie. Bekend is Joodse handelaren vanaf het einde van de achttiende eeuw in Edinburgh en Glasgow talrijk waren. De eerste Joodse begraafplaats dateert van 1795. Ook stonden Joden ingeschreven aan enkele

⁴⁰ R.H. Herschell (Ed.), *The voice of Israel. Conducted by Jews who believe in Jesus of Nazareth as the Messiah*, vol. I, London: 1845, 87-88, cit. 87, ‘You request of me, dear brother, some account of my conversion to the Christian religion, and to the faith in Jesus Christ ; and I cannot refuse to tell the things which the God of our fathers has wrought in my soul. I will cheerfully join my testimony with that of my brethren, both by nature and in grace, who endeavour to instruct others and to teach their hearts by retracing the ways of God towards them in His providence and his grace’.

⁴¹ Kluit, *Het protestantse Réveil*, 125-172.

⁴² J. van den Berg, ‘De “Evangelical Revival” in Schotland en het Nederlandse Réveil’, in: *Documentatieblad Nederlandse kerkgeschiedenis*, 1-11-1990, 51-76. Zie ook J. van den Berg, ‘The Evangelical Revival in Scotland and the nineteenth-century “Réveil” in the Netherlands’, in: *Records of Scottish History Society*, 25 (1994), 309-337.

universiteiten.⁴³ Het verlangen naar de bekering van de Joden kwam al voor in de tijd van de reformator John Knox. In de zeventiende eeuw was dit verlangen sterk aanwezig bij de Covenanters. En bij de opwekkingen in de jaren 1740 werd de aandacht voor de Joden versterkt en ging deze gepaard met een chiliastische toekomstverwachting.⁴⁴

De pionier van de zending onder de Joden was de Schot Claudius Buchanan (1766-1815). Hij werkte vanuit Engeland en had daar contact met 'Evangelicals', als Simeon en Lewis Way van het Londense genootschap. Hij heeft ook het Schotse missionaire denken in de negentiende eeuw beïnvloed.⁴⁵

Gebed voor Israël

Ten tijde van het Réveil nam de aandacht voor Israël in Schotland toe. Bij de verschillende zendingsgenootschappen in het land, werden ondersteunende organisaties in het leven geroepen om zending onder de Joden te bevorderen. In tegenstelling tot Engeland kreeg deze zending in Schotland een kerkelijke status. Een belangrijk motief hiervoor was de eschatologische verwachting van een nationale bekering van het oude Bondsvolk. Volgens Robert Buchanan was het jaar 1838 van veel betekenis voor de toekomst van het Joodse volk. Hij merkt op:

*In dat jaar werd de eerbiedwaardige Dr. Keith, de moderne apostel van de besnijdenis, vergezeld door de hemelsgezinde M'Cheyne en zijn andere achtenswaardige collega's, uitgezonden om nieuws te verzamelen over Gods oude volk, en om hun het ongewone nieuws te brengen dat de nationale christelijke kerk van een oud koninkrijk haar hart tot hen had gekeerd.*⁴⁶

In 1839 werd een deputatie benoemd voor een oriëntatiereis naar Palestina om mogelijkheden te onderzoeken voor de stichting van zendingsposten. In hetzelfde jaar werden in Glasgow lezingen over het thema gehouden.⁴⁷ En de eerste zendingspost werd in Boedapest opgericht waar John Duncan (1796-

⁴³ Zie voor de Joodse populatie in Schotland: K.E. Collins, 'Jewish Missions', in: *Dictionary of Scottish History & Theology*, 590.

⁴⁴ Ross, *Time for favour*, 23-44.

⁴⁵ Ross, *Times for favour*, 44-52.

⁴⁶ Zie: Don Chambers, 'Prelude to the last things; the Church of Scotland's mission to the Jews', in: *Records of Scottish Church History Society*, 1975, 43-58, citaat 43, 'In that year, the venerable Dr Keith, the modern apostle of the circumcision, accompanied by the heavenly-minded McCheyne, and his other estimable colleagues, were sent forth to gather tidings of God's ancient people, and to bear to them the unwonted news that the national Christian church of an ancient kingdom had turned her heart towards them.'

⁴⁷ *A course of lectures on the Jews, by Ministers of the Established Church in Glasgow*, Glasgow: W. Collins, 1839. Ook in Edinburgh werden enkele jaren later lezingen gehouden: *The Conversion of the Jews: A series of Lectures deleivered in Edinburgh*, Edinburgh: J. Johnstone, 1842.

1870) met veel zegen enkele jaren mocht arbeiden. De opmerking van de jonge predikant van Dundee, Robert Murray M'Cheyne (1813-1843), bleek in veel harten weerklank te vinden: 'Ik ben ervan overtuigd dat als we bidden dat de wereld op Gods manier bekeerd mag worden, we het welzijn van de Joden zullen nastreven.'⁴⁸

De aandacht voor het welzijn van Israël bleef niet beperkt tot gebedsgroepen, maar werd ook een belangrijk punt van bespreking op de kerkelijke vergaderingen. Robert Wodrow (1793-1843), ouderling in de Schotse kerk uit Glasgow, had de hoogste vergadering van de Schotse kerk in verzoekschrift aangeboden om zending onder dit volk te gaan bedrijven. Hij was al jaren gewoon om dagen van gebed en vasten af te zonderen om het aangezicht van God voor Israël te zoeken. Ook hield hij met een aantal gelovigen gebedssamenkomsten bij hem thuis, De Algemene vergadering (*General Assembly*) van de Schotse kerk gaf gehoor aan het verzoek van Wodrow en benoemde in 1837 een commissie die zich met het geestelijk welzijn van het oude bondsvolk moest gaan bezighouden.⁴⁹

Wodrow schreef als historicus een studie over het verleden en de toekomst van Israël en van de heidenen in het licht van de Bijbelse profetie. . Het heeft als titel: *The Past History and Future Destiny of Israel, as Unfolded in the Eighth and Succeeding Chapters of the Book of Daniel* (1844). Hij illustreert zijn de visie met de dagelijkse offers en de 70 weken zich verhoudt tot de geschiedenis van het Joodse volk en de rest van het boek Daniël. Wodrow schrijft vanuit een pré-chiliasisch perspectief. Opmerkelijk is dat hij daarbij niet kiest voor een persoonlijke Christusregering. Hij spoort predikanten aan om de kerk te bemoedigen met kennis van haar triomfantelijke bestemming van het Joodse volk, ondanks toekomstige beproevingen. Uit de inhoud blijkt niet dat hij zich bij zijn toekomstvisie heeft laten leiden door Edward Irving.⁵⁰

Het gevolg van het initiatief van Wodrow was dat dagen van verootmoediging en gebed werden gehouden, waarop onder meer gesmeekt werd 'of de beloofde bekering van Zijn oude bondsvolk, van de Joden, verhaast

⁴⁸ Murray, *The puritan hope*, 175-178. Anon., 'Lessons from the past: an early Scottish mission to the Jews', in: *Israel My glory*, June/July 1989, 'I feel convinced that if we pray that the world may be converted in God's way, we will seek the good of the Jews', n.p.

⁴⁹ J.S. Ross, *Time for favour. Scottish missions tot the Jews 1838-1852*, Stoke-on-Trent: Tentmaker Publications, 2011, 57-58

⁵⁰ R. Wodrow, *The Past History and Future Destiny of Israel, as Unfolded in the Eighth and Succeeding Chapters of the Book of Daniel*, Edinburgh: Blaikie & Son, 1844. Zie 116 over zijn visie over de persoonlijke Christusregering tijdens het millennium en 120 e.v. over de nationale bekering van het Joodse volk. Irving noemt in zijn dagboek wel een Wordrow; waarschijnlijk was dit William Wodrow die in Londen predikant was. Zie: Oliphant, *The Life of Edward Irving*, 185-186.

mocht worden'. Zowel in Glasgow als in Edinburgh werden door verschillende predikanten lezingen gehouden waarin verschillende aspecten van de geestelijke en stoffelijke nood van het verstrooide Bondsvolk werden verwoord. Deze lezingen werden in druk verspreid.⁵¹

De algemene synode van de Schotse kerk in 1838 besloot om pogingen aan te wenden om de zending onder de Joden te beginnen. In eerste instantie waren deze niet gericht op het eigen land, maar daarbuiten. Waarschijnlijk was het aantal Schotse Joden te klein om een georganiseerde zending aan te pakken. De synode publiceerde een door Wodrow opgestelde traktaat om onder de Joden te verspreiden. De titel hiervan is *Aan de kinderen van Israël in alle landen van hun verstrooiing (To the children of Israel in all the lands of their dispersion)*.

*Mannenbroeders, nu wij zelf zo genade hebben verkregen, hoe kunnen wij dan niet diep geraakt worden door de ongelukkige toestand van hen uit wiens stam die tak van de Heere is voortgekomen, schoon en heerlijk (Jes. 4:2); onder wiens wijdverspreide schaduw wij met groot genoegen zijn gezeten? (Hooglied 2:3). Hoe kunnen wij dan niet verlangen dat ook zij mogen komen en rust mogen vinden van hun vermoeiende omzwervingen onder de beschutting van die wonderbare naam, de HEERE, onze Gerechtigheid? (Jer. 23:6). Hoe kunnen wij dan niet het goede zoeken van dat volk, door wiens middelen onze vaders in het begin werden afgekeerd van stomme afgoden om de levende en ware God te dienen, en van wie wij die woorden van waarheid hebben ontvangen die overal getuigen van Zijn Gezalfde?*⁵²

Oriëntatiereis

Maar er gebeurde meer! De *Assembly* van de kerk benoemde een commissie met het doel informatie te verzamelen over de toestand van de Joden in Palestina en Europa en om mogelijkheden te onderzoeken tot het stichten van zendingsposten. Uiteindelijk werden in 1839 vier predikanten uitgezonden om deze moeilijke taak op zich te nemen en daartoe naar Palestina te reizen. Met verwachting vertrokken zij. De kerk beval hen aan in de gunst van Hem, die de God is van de Joden, zowel als van de Grieken, de God en Vader van allen.⁵³

⁵¹ *Time for favour*, 59.

⁵² R. Wodrow/General Assembly of the Church of Scotland, *To the children of Israel in all the lands of their dispersion*, 1841, cit.begin, 'Men and Brethren, having thus obtained mercy ourselves, how can we but be deeply moved by the unhappy condition of those from whose stock has sprung that branch of the Lord, beautiful and glorious (Isa. 4:2); under whose wide-spreading shadow we have been made to sit with great delight? (Song 2: Song ii. 3). How can we but desire that they, too, might come and find rest from their weary wanderings under the shelter of that wonderful name, Jehovah our Righteousness? (Jer. 23:6). How can we but seek the good of that people, by whose means, at first, our fathers were turned from dumb idols to serve the living and true God, and from whom we have received those oracles of truth which every where testify of his Anointed'.

⁵³ *Time for favour*, 93-95.

Lezingen toegespitst op Israël en haar toekomst, die in Glasgow en Edinburgh werden gehouden, betekenden een grote bemoediging om het moeilijke werk van zending onder het volk dat zich van Christus had afgekeerd, te beginnen. De vele beloften uit het Oude en Nieuwe Testament spreken van een omkeer in het denken van het volk. In de lezing van Robert Candlish die op de achtergrond veel werk voor de Jodenzending verzette, ging over ‘de vertrouwelijke relatie tussen de heerlijkheid van de kerk en de bekering van de Joden.’ Hij merkt daarbij op:

*En dan zal het oude volk van God als het middelpunt van de gelukkige wereld verschijnen en na vele oordelen de heerlijkheid van de oogst van het Evangelie binnen brengen. De oogst zal na veel vrees en teleurstellingen verzekerd worden, (...).*⁵⁴

De reis van de vier predikanten naar Palestina was een reis met verwachting. Zij wisten vanuit de Schrift dat het deksel van ongeloof eenmaal van de Joden zou worden weggenomen. Op grond van Romeinen 11 en gedeelten uit het Oude Testament geloofden zij in het herstel van Israël. Behalve de terugkeer naar Palestina, zou er een nationale bekering plaats vinden. De on vervulde profetieën waren voor hen en voor velen in hun land een bron van studie. Hoewel zij geloofden dat deze bekering de massa van het Joodse volk zou raken, wilden zij hierop niet wachten in die zin dat zending onder dit volk overbodig zou zijn. Het doel van hun reis was immers om te onderzoeken welke plaatsen of streken voor zendingswerk onder de Joden in aanmerking zouden komen.⁵⁵

Zending in Hongarije

De subcommissie van Edinburgh voor de zending onder de Joden besloot op 24 juli 1840 John Duncan als de eerste zendeling onder het oude Bondsvolk vanuit de Kerk van Schotland te benoemen. Er was eerst verschil van mening over het arbeidsveld; velen zagen het Heilige land als werkterrein, terwijl anderen als bezwaar hiertegen aanvoerden dat Palestina geen land was van overwegend Joodse invloed. De berichten van Dr. Alexander Keith (1790-1880) over de hechte Joodse gemeenschap in Hongarije en de welwillende houding van de protestantse aartshertogin Maria Dorothea, deden de beslissing rijpen om Duncan naar Boedapest uit te zenden. Hongarije was immers een land waar,

⁵⁴ Anon., ‘*Conversion of the Jews. A series of lectures delivered in Edinburgh by ministers of the Church of Scotland*, Edinburgh: 1842, J. Johnstone, 1842, cit. 187, ‘And then, at last, the ancient people of God appear as the centre of a happy world, as bringing in, after many judgments, the glorious harvest of the Gospel. At last, after many fears and many disappointments that harvest is secured;’ (...).’

⁵⁵ Zie lezing van R.S. Candlish, in: Anon., ‘*Conversion of the Jews. A series of lectures delivered in Edinburgh by ministers of the Church of Scotland*, Candlish, 164-188.

evenals in Schotland, het calvinistisch Protestantisme een behoorlijke aanhang had. Maar overleggingen behoren getoetst te worden aan de leiding van de Allerhoogste, zodat de commissies, zowel in Edinburgh als in Glasgow, gebedssamenkomsten hielden om Gods gunst af te smeken.⁵⁶

De weg naar de benoeming van Duncan was gebaand door de reeds genoemde Keith en Alexander Black (1789-1864), die in 1839 met Robert Murray M'Cheyne en Andrew Bonar de oriëntatiereis naar Palestina hadden gemaakt. Zij waren op de terugreis wegens ziekte genoodzaakt in Boedapest te verblijven. Daar ontmoetten zij de aartshertogin Maria Dorothea die belangstelling toonde voor het plan van de Schotse kerk om onder de Joden zending te bedrijven. Zo kreeg de Schotse kerk onder de hoge bescherming van de aartshertogin toestemming om onder de verloren schapen van het huis van Israël het Evangelie van het kruis te verkondigen. En John Duncan werd verkoren om deze moeilijke arbeid aan te vangen. Zijn uitzending vond op 16 mei 1841 plaats.⁵⁷

Spoedig kreeg Duncan contact met Joden die zich tot hem aangetrokken vonden, mede omdat zijn voorkomen veel weg had van een Joodse rabbijn! Niet voor niets werd hij 'Rabbi' Duncan genoemd. Zij verbaasden zich over zijn grote kennis van de Hebreeuwse taal en van de Joodse gewoonten. Maar ook merkten zij op dat een andere geest in hem was, die zij niet kenden. Met open monden luisterden zij naar zijn verklaringen van het Nieuwe Testament; zij hoorden hoe Paulus gebruik maakte van de wetten van Mozes, hoe de Psalmen van David genoemd werden en de apostel de profetieën van Jesaja gebruikte om de toekomstige heerlijkheid van de Joodse natie voor te stellen.⁵⁸

Toch verstonden zij eerst niet wat hij bedoelde. Een deksel lag op hun hart, hoewel het met hun vijandschap wel meeviel. In diepe afhankelijkheid van de zegen van Boven werkte Duncan onder 'de zonen Abrahams'. Hij hoopte dat zijn werk een 'planting des Heeren' zou voortbrengen, opdat Hij verheerlijkt zou worden. Hij wist dat het deksel van ongeloof alleen in een weg van bekering kon worden weggenomen. Daarom smeekte hij ook: 'O, bid, bid dan voor ons, om een ootmoedige, gelovige, weldadige, heilzame, zuivere, zelf verloochenende gestalte van het gemoed, welke duizendmaal meer onze zaak ten goede komt dan alle geleerdheid der wereld.'⁵⁹

Het was vooral de godvruchtige wandel van Duncan en zijn helpers die de Joden tot nadenken bracht, waardoor de Heere in de weg van Zijn voorzienigheid het zaad deed vallen in een toebereide aarde. Niet door kracht of door geweld maar door Zijn Geest. In juli 1842 ontmoetten zeven Joodse

⁵⁶ L.J. van Valen, *De rotssteen van mijn hart. Het leven van John Duncan*, Kampen: Brevier, 2018, 81-82.

⁵⁷ Van Valen, *De rotssteen van mijn hart*, 79, 81.

⁵⁸ Van Valen, *De rotssteen van mijn hart*, 83.

⁵⁹ Van Valen, *De rotssteen van mijn hart*, 84.

zendelingen elkaar in Boedapest. Dit was een gelegenheid om elkaar te steunen en Gods zegen voor hun werk af te smeken.⁶⁰

Na Duncans vertrek uit Boedapest in 1843 ging het werk onder de Joden daar ongestoord door. Robert Smith en Wiliam Wingate zetten zijn arbeid voort. In 1849 werd het land in een oorlog gewikkeld en werd Pest beschoten. De Schotse zendelingen werden gedwongen om de stad te verlaten en elders een goed onderkomen te zoeken. Zij keerden kort hierop terug, maar in 1852 moesten zij op last van de Oostenrijkse regering worden verbannen. De oude Israël Saphir, één van de eerste bekeerlingen van de Schotse zending, zette echter hun werk als agent van de zending van de Free Church voort. Hij leidde de Joodse school, die na verloop van tijd uit zes of acht leerkrachten en 300 tot 400 leerlingen bestond. Onder hen was Philip Saphir die vanwege een ernstige ziekte zijn leerlingen thuis onderwijs gaf. Zo mocht ook via deze school het werk van de zending voortgang vinden.⁶¹

Behalve in Hongarije, had de Free Church in andere landen zendingsposten, zoals in Praag en Constantinopel.⁶²

De Nederlandse zending onder de Joden

Ontstaan van de Jodenzending in Nederland

De Messias-belijdende Jood Johannes Rottenberg (1888-1942) maakte studie van de Joden in de oude Republiek in de zeventiende eeuw (Gouden eeuw) en merkte dat de kerkelijke vergaderingen het volk van Israël welgezind waren en ook de overheid zorgde ervoor dat zij hier in vrijheid konden leven en hun eigen godsdienst belijden. Het kwam echter niet tot een georganiseerde zending om Joden voor Christus te winnen.⁶³

Een gebeurtenis van belang was de inlijving van de Joden als burgers van de Nederlandse Staat. Dit was een gevolg van de verklaring van ‘De rechten van de mens en burger’ van 1795. Deze verklaring had kunnen leiden tot assimilatie met het Nederlandse volk. Hiertegen werd van Joodse zijde gewaarschuwd. Men was bang dat dit ten koste zou gaan van eigen identiteit. De handhaving daarvan werd wel bevorderd door eigen begraafplaatsen en synagogen. Als zodanig was de Joodse gemeenschap autonoom. Zij telde aan het einde van de achttiende eeuw 53.000 personen.⁶⁴

⁶⁰ Van Valen, *De rotssteen van mijn hart*, 84.

⁶¹ Van Valen, *De rotssteen van mijn hart*, 226-227.

⁶² K. Moody Stuart, *Alexander Moody Stuart, A Memoir partly autobiographical*, London: Hodder and Stoughton, 1899, 145-176.

⁶³ J. Rottenberg, *Nederlands Gouden Eeuw en de Joden*, Rotterdam: Nederlandsche Vereening voor zending onder de Joden genaamd ‘Elim’, z.j.

⁶⁴ H. Wielenga, *Evangelieverkondiging onder de Joden in Nederland in de eerste helft van de 19^e eeuw*, Kampen: J.H. Kok, 1981, 3-5.

Het eigenlijke begin van de Jodenzending moeten we zoeken in de jaren na de oprichting van het Nederlands Zendeling Genootschap in 1797. Dit was twee jaar na de proclamatie van de ‘Rechten van de mens’. Het hoofddoel van dit genootschap was de buitenlandse zending, maar in een later stadium werd in navolging van het Londense genootschap voor zending onder de Joden (*London Society*) een permanente commissie benoemd om zich te oriënteren over de toestand van het Nederlandse Jodendom. Tot daadwerkelijke pogingen kwam het echter niet.⁶⁵

Vanaf 1814 gaf het Londense genootschap ook in Nederland inhoud aan dit werk. Zij werkte zowel in Rotterdam als in Amsterdam. De eerste evangelist was Algernon Sydney Thelwall (1795-1863) die zijn werk hier in 1820 begon. Hij werd predikant in de Engels Episcopale gemeente van de hoofdstad. Thelwall raakte spoedig bevriend met Da Costa en Capadose. Pas na de komst van Christian William Henry Pauli (1800-1877) in Amsterdam in 1844 kwam er na een moeizaam begin geleidelijk aan een doorbraak. Het genootschap zorgde in Amsterdam voor een gebouw, de Sionskapel, dat met nog geen 30 Joodse belangstellenden begon en bij het vertrek van Pauli uitgroeide tot 4 à 500 Joden die tot geloof gekomen waren! Met Da Costa had Pauli een goed contact, ondanks de bezwaren die de Réveilman in het begin had tegen de vorm van de Anglicaanse eredienst. Het Londense genootschap stelde alleen zendelingen aan die zich hielden aan de regels van de Engelse Staatskerk.⁶⁶

De doop van Capadose en Da Costa in 1822 in Leiden luidde een tijdperk in voor de Jodenzending in samenwerking met de Schotse Free Church nieuwe impulsen zou krijgen.

Bidstonden

Het was Capadose die in Réveilkringen de aandacht vestigde op de zending onder Israël. In eerste instantie werd Amsterdam uitgekozen om daar de zendingsactiviteiten te concentreren. De totale populatie volgens de volkstelling in 1795, toen de emancipatie werd vastgesteld, bedroeg 20.335 zielen. Hiervan woonde 90% van nog in de oorspronkelijke ‘Jodenhoek’ tussen Binnen-Amstel en Rapenburgwal.⁶⁷

In 1834 werd in de hoofdstad een kring in het leven geroepen om voor de bekering van de Joden te bidden.⁶⁸ Dit initiatief van Capadose kwam voort uit de

⁶⁵ J. Bonenschansker, *Het Nederlandsch Zendeling Genootschap in zijn eerste periode*, Leeuwarden: G. Dykstra, 1987, 117-120; J. van Gelderen, ‘Zending onder de Joden in Nederland’, in: *Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, april 1982, 12, 7-8; J.F.L. Bastiaanse, *De Jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925-1965*, deel 1, Zoetermeer: Boekencentrum, 1995, 35-38.

⁶⁶ Van Gelderen, *Zending onder de Joden...*, 9-10.

⁶⁷ Bastiaanse, *De Jodenzending*, 21, 29-30.

⁶⁸ Bastiaanse spreekt per abuis over de oprichting van de ‘Vrienden Israëls’. Deze vereniging werd eerst in 1846 opgericht. Bastiaanse, *De Jodenzending*, 43.

behoefte om voor het welzijn van de Joden bidstonden te houden. Deze samenkomsten waren de eerste stap in die richting. De Zwitserse Réveilman Pétavel had hem hiertoe aangespoord. Hij had Capdose al in 1831 voorgesteld om op een bepaald uur in de week voor de bekering van Israël te bidden. In een gezelschap in Scherpenzeel dat Capadose toen leidde, werd de woensdagmorgen van 11 tot 12 uur in de morgen hiervoor besteed. De genoemde gebedskring in Amsterdam werd gevolgd door een soortgelijke kring in Den Haag. De kringen werden in particuliere huizen gehouden. De belangstelling hiervoor viel Capadose tegen. Kalmijn merkt op: ‘Het verdroot hem zeer, want hij gevoelde het als een hoge verplichting de 55.000 Israëlieten, door God in ons gebracht, met het Evangelie bekend te maken.’⁶⁹

In 1842 richtte Capadose zich in een vlugschrift tot het ‘Volk van Israël, broeders uit Abraham, geliefde stamgenoten’. Uit dit geschrift spreekt een grote bewogenheid met de Joden die zich van Christus afkeren. Zo eindigt hij aldus:

*En erkent dan de opzoekende liefde Gods, de tot uw eeuwige redding tot u naderende Messias in de drangredenen van liefde waarmee u tot die Levensvorst, Die u nog miskent, geroepen wordt door Christenen uit Schotland, ja maar ook uit Nederland, en in het bijzonder door mij, uw broeder, uw-vlees en uw been, een Hebreër uit de Hebreëen, (...).*⁷⁰

Was de evangeliezending onder de Joden in de eerste plaats geen opdracht van de Kerk? Van de kant van de leiding van de Hervormde kerk was echter geen steun te verwachten. Dit gold ook voor andere genootschappen, zoals de Christelijk Afgescheiden kerk die na de separatie in 1834 was gevormd. Deze werd gewikkeld in allerlei interne conflicten. Pas in 1875 stelde deze kerk een zendingscommissie in. Welke instantie zou werkelijk steun kunnen geven om zending van de grond te krijgen?⁷¹

Een teleurstellend bericht voor Capadose was dat het werk van het Londens genootschap in Amsterdam stagneerde en in 1844 geheel kwam stil te liggen. Sinds het vertrek van Thelwall wegens zijn gezondheid, bleken zijn opvolgers niet in staat om de draad op te nemen. Toen Capadose hoorde dat Londen gestopt was, besloot hij om in zijn huis ‘gelegenheid te geven aan *allen*. Uit welke klasse ook, die wat het heil van Israël en de uitbreiding van Gods koninkrijk betreft, ter harte nemen, zich met (hem) voor Gods troon te verenigen in verzuchtingen en gebeden’.⁷²

⁶⁹ D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, academisch proefschrift Universiteit van Utrecht, ‘s-Gravenhage: Boekencentrum; digitale uitg., Middelburg: Gihonbron, 2010, 147. Zie ook: Bastiaanse, *De Joden zending*, deel 1, 44.

⁷⁰ A. Capadose, *Volk van Israël, Broeders uit Abraham, geliefde stamgenooten*, n.p., 1842.

⁷¹ Wielenga, *Evangelieverkondiging onder de Joden*, 10; Van Gelderen, ‘Zending onder de Joden...’, 14.

⁷² Kalmijn, *Capadose*, 147, 149, citaat brief van Capadose aan Koenen 26-5-1844.

In tegenstelling tot enkele vrienden binnen het Réveil, bleef Capadose van mening dat de geestelijke nood van de vele Joden in het land geen uitstel kon tolereren. Johan Schimsheimer, een trouwe bezoeker van de Bijbellesingen ten huize van Da Costa die in Amsterdam woonde, schaarde zich aan de zijde van Capadose met een artikel ‘De prediking van het Evangelie aan de Joden, de blijvende roeping van de christenen’.⁷³

Vooraf de ontmoetingen met Pévatel in Zwitserland en Wodrow in Schotland hadden Capadose geïnspireerd om in Nederland met bidstonden etc. te beginnen. Toen hij in 1846 van zijn reis naar Schotland naar Schotland terugkwam begon hij samen met Da Costa openbare gebedssamenkomsten te houden. Tot nog toe werden de bidstonden alleen in particuliere huizen gehouden. In Schotland was zijn verlangen gerijpt. In een geschrift dat hij in 1847 liet drukken, lezen we:

*Mijn ondervindingen in Schotland van hetgeen christelijke ijver en liefde met onverzettelijk geloofsvertrouwen op de beloftenissen Gods vermogen, hadden in mij dat verlangen vermeerderd en aangevuurd.*⁷⁴

Contacten met de Schotse Free Church

Stemmen en beschouwingen

In 1840 plaatste Capadose een artikel in het blad *Stemmen en beschouwingen*, onder de titel van ‘Een blijde boodschap uit Schotland’. Dit was een vervolg op een bijdrage in hetzelfde tijdschrift in 1839 met als titel ‘Stemmen uit Schotland’, waarschijnlijk ook van zijn hand.⁷⁵ Het laatste artikel verwijst eerst naar een bijdrage in hetzelfde blad met als onderwerp ‘over de band der eenheid van de onderscheiden Gereformeerde kerken’⁷⁶ Ook wordt in deze bijdrage verwezen naar ‘een brief van de Algemene jaarlijkse vergadering der Kerk van Schotland, gehouden te Edinburgh in mei 1838, aan de Gereformeerde Kerk van Nederland’. Deze brief handelt over de eenheid van de bijbelgetrouwe kerken. De Nederlandse vertaling van deze brief en het antwoord hierop van de hervormde synode was opgenomen in het blad *Olijftak*. De Jodenzending komt hierin niet ter sprake.⁷⁷

⁷³ Bastiaanse, *De Jodenzending*, deel 1, 42-43.

⁷⁴ Zie citaat in: *Gedenkboek uitgegeven bij de herdenking van het 50-jarig bestaan der Nederlandsche Vereeniging voor Israël*, 1911, repr. Waddinxveen: 2010, 114.

⁷⁵ *Stemmen en beschouwingen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde*, Amsterdam G. van Peurse, 1840, 493-511, ‘ingezonden door dr. A. Capadose’; 511-557; *Stemmen en beschouwingen*, Amsterdam: G. van Peurse, 1839, 221-224. Zie ook: Kalmijn, *Capadose*, 149.

⁷⁶ *Stemmen en beschouwingen*, 1839, 17-28. Qua stijl en inhoud is de auteur hiervan niet Capadose maar waarschijnlijk Groen van Prinsterer.

⁷⁷ *Olijftak, godsdienstig tijdschrift...*, vierde deel, 1839, 373-381.

Het artikel van Capadose, ‘Een blijde boodschap uit Schotland’, geeft een beeld van de structuur van de Schotse kerk. Hij noemt daarbij ook de afegescheiden kerk (*Secession Church*) van de in Nederland bekende Schotse schrijvers, Ralph en Ebenezer Erskine. Capadose blijkt goed op de hoogte te zijn van de kerkelijke situatie, ook van het zogenaamde *Ten Years Conflict*, het conflict over het patronaatsrecht, waarbij Thomas Chalmers een hoofdrol vervulde. Deze strijd zou in 1843 leiden tot de *Disruption* (scheuring), het begin van de *Free church*. De zending onder de Joden komt in deze bijdrage niet aan de orde. Wel plaatst Capadose de Schotse ‘Evangelicals’ binnen het netwerk van het Europese Réveil.⁷⁸

Zending vanuit de ‘Free church’

In Schotland was men enkele jaren bezig om de zending onder de Joden van de grond te krijgen. In 1838 was door de General Assembly een deputaatschap benoemd dat zich concreet met de bekering van Israël moest bezighouden. De naam hiervan was *Committee for the Conversion of the Jews of the Church of Scotland*. Deze commissie initieerde de oriëntatiereis van de vier Schotse predikanten naar Palestina. Het verslag van twee van hen, Keith en Black, over de ontmoetingen in Boedapest, dat voor de Assembly in 1840 werd gebracht, leidde in 1841 tot de uitzending van dr. John Duncan naar de hoofdstad van Hongarije, zoals hierboven is aangegeven.⁷⁹

De zending onder het Joodse volk was op de eerste synode van de *Free Church* een belangrijk agendapunt. Er werd een rapport uitgebracht van het ‘*Committee of the Assembly, which met in Edinburgh in 1842, for promoting Christianity among the Jews*’. Dit deputaatschap was tijdens de synode van de Church of Scotland benoemd en mocht nu haar eerste verslag uitbrengen. Op de Assembly van de Free Church van 1845 werd meegedeeld dat een Joodse bekeerling uit Hongarije, Alfred Edersheim, met nog enkele Joodse studenten aan het college van de Free Church werden opgeleid tot dienaar des Woords.⁸⁰

In 1842 hoorde Capadose dat de Schotse kerk van plan was om zich tot de Nederlandse kerk te richten in verband met zending onder de Joden. Een jaar later vond de grote afscheiding (*Disruption*) in de Schotse kerk plaats. De hieruit ontstane Free Church gaf prioriteit aan de Jodenzending. Alle buitenlandse zendelingen sloten zich bij het nieuwe kerkgenootschap aan. De voortzetting van de Israël werd bij een nieuw deputaatschap ondergebracht (*Committee for the Conversion of the Jews of the Free Church of Scotland*). Dr Keith werd benoemd tot lid van deze commissie. Behalve Duncan werden Daniel Edward en Robert Smith als zendelingen naar Pest (Boedapest) en Jassy uitgezonden.

⁷⁸ *Stemmen en beschouwingen*, op. cit., o.a. 495, ‘Erskine’s’; 497, link van Zwitsere Réveil (Robert Haldane etc.)

⁷⁹ Ross, *Time for favour*, 186-187.

⁸⁰ *Acts of the General Assembly*, 1845, 24-25, ‘Act anent the Scheme for the Conversion of the Jews’, 67, 95, Edersheim.

Wingate was al in een eerder stadium in Hongarije werkzaam. Later volgden Schwartz en Allan.⁸¹

Om naar Capadose terug te keren: ook hij was in eerste instantie indirect betrokken bij de zending van de Free Church in Hongarije. Op de vergadering van het *Comittee* op 1 november 1841 werd een brief van hem aan Wodrow behandeld, waarin hij de noodzaak van zending onder de Joden in Nederland aankaartte. Voor de commissie was dit zo'n belangrijk punt dat het verdaagd werd naar een volgende vergadering. Een bijzonderheid is dat Capdose voorstelde om voor dit werk een predikant van de Hervormde kerk in Leiden hiervoor aan te stellen! Zelfs gaf hij in min of meer bedekte bewoordingen aan dat hijzelf voor zendingswerk in Pest in aanmerking wilde komen. Als bijkomende reden gaf hij aan dat hij vanwege zijn zwakke gezondheid graag naar een warmer land wilde verhuizen! Maar de commissie was van mening dat hij niet uit 'Holland' moest weggaan! Zelfs werd geopperd om Duncan niet naar Pest maar naar Nederland uit te zenden. De notulen vermelden ook dat de 'Rabbi' in mei 1841 waarschijnlijk met oog hierop in Nederland was!⁸²

Inmiddels werd, in navolging van andere Europese landen, op initiatief van Capadose in Amsterdam een vriendenkring gevormd, die in een later stadium tot officiële stichting van 'het Nederlands genootschap van vrienden van Israël' zou leiden. Capadose bleef de grote motor achter de Jodenzending in Nederland, daartoe bijgestaan door Da Costa.⁸³

De contacten met Schotland werden in de jaren die volgden na de Disruption gecontinueerd. In 1845 publiceerde Capadose een Nederlandse vertaling van een *Zendbrief uit Schotland van de Vrije Kerk aan enige geloofsen strijdgenoten in Holland*. De lauwe reacties van eerdere brieven aan de Hervormde Synode, deed de Free Church besluiten om zich direct te richten tot geestverwanten in Nederland. De brief is geadresseerd aan:

*...de heren Capadose, Groen van Prinsterer, Elout [van Soeterwoude; hij en Van Prinsterer waren belangrijke vertegenwoordigers van het Nederlandse Réveil, LJV] en de andere leden, die de dwalingen, door het academisch onderwijs te Groningen verbreid wordende, hebben aangewezen en getracht de aandacht weer te bepalen bij de van ouds beproefde grondslagen van de Hollandse Kerk en aan alle die leraars en leken, die in deze hun deelgenoten waren of hun gevoelens en gedrag goedgekeurd hebben.*⁸⁴

⁸¹ N.L. Walker, *Chapters from the History of the Free Church of Scotland*, Edinburgh & London: Oliphant, Anderson & London, 1895, 169-170.

⁸² Zie 'Minute Books of the Committees for the Conversion of the Jews of the Church of Scotland and the Free Church of Scotland', NS, 298/205/249 (1841-1847), div. data.

⁸³ Kalmijn, *Capadose*, 149-150, zie brief van Capadose aan Da Costa 9-7-1842.

⁸⁴ *Zendbrief uit Schotland van de Vrije Kerk aan enige geloofsen strijdgenoten in Holland*, 's Gravenhage: P.C. Dill, 1845, 37, 'To Messrs Capadose, Groen van Prinsterer, Elout and the other laymen who have exposed the errors taught at the University of Groningen and sought to recall attention to the old principles of the Dutch Church and to the ministers and

De inhoud van de brief geeft niet alleen een beeld van kerkelijke situatie in Schotland, maar ook van de schadelijke invloed van de theologie van de Groninger richting en van het Modernisme in het Nederlandse koninkrijk. Dit in tegenstelling tot de orthodoxie in verleden tijd. De zending onder de Joden komt in deze brief niet ter sprake.

Bezoek aan Schotland in 1846

Capadose voelde veel sympathie voor de Schotse presbyterianen, vooral omdat volgens hem de Kerk aldaar in een bloeiende toestand verkeerde. De Nederlandse Hervormde Kerk was gekluisterd in de machtsgreep van de koning en de door hem benoemde ‘verlichte synode’, waardoor het Réveil in haar uitstraling geblokkeerd werd.⁸⁵

In 1846 ontving hij een uitnodiging om de Algemene Vergadering (*General Assembly*) van de Free Church bij te wonen. Het gehele gezin inclusief pleegzoon en dienstbode ging mee toen hij de uitnodiging aannam. In Glasgow ontmoette hij de weduwe van Robert Wodrow die zich zo verdienstelijk gemaakt had voor de zending onder de Joden. Hij was in 1843 overleden. Tijdens de zitting op 25 mei mocht hij een rede uitspreken, die bijna twee uur duurde en herhaaldelijk werd onderbroken door applaus en andere tekenen van bijval. Hij had onder andere een ontmoeting met Thomas Chalmers met wie hij goed overweg kon.⁸⁶

Zijn rede werd in een Nederlandse editie gepubliceerd. Hij stuurde deze op naar Heldring, de hoofdredacteur van de *Vereeniging Christelijke stemmen*.⁸⁷ Deze nam de toespraak in zijn geheel op in zijn blad. In zijn inleiding hiervan merkt Capadose op:

Toen ik daar die getrouwe geloofshelden, een Chalmers, Candlish, Cunningham, Gordon, Macfarlan. Buchanan, Keith, Lorimer en zo vele andere

other Laymen, who have taken part with them, or who have approved of their sentiments and conduct’. De Engelse brontekst is opgenomen. De brief is ondertekend door John G. Lorimer, de voorzitter van de Commissie van de Assembly.

⁸⁵ Kalmijn, *Capadose*, 149

⁸⁶ Kalmijn *Capadose*, 150. Zie voor zijn bezoek in 1846: *Acts of the General Assembly of the Free Church of Scotland, convened at Edinburgh, May 1846*, Edinburgh: Printed by John Greig, 1846, 48, ‘The General Assembly having been addressed by Dr. Capadose, resolved to hear the other brethren at the evening diet to-morrow’. Blijkbaar had Capadose zo lang gesproken dat de andere afgevaardigden pas de dag daarop gelegenheid kregen om het woord te voeren. Dat waren professor ‘La Harpe from Geneva, and M. Bost from Bordeaux’. Ook César Malan, Réveilman uit Genève was aanwezig en had eerder het woord gevoerd; zie ook 41.

⁸⁷ A. Capadose, *Eene rede in de hoogste kerk-vergadering der Vrije Kerk in Schotland*, n.y., n.p. Dit verslag werd opgenomen in: O.G. Heldring (red.), *Vereeniging Christelijke stemmen*, derde deel, Amsterdam; H. Höveker, 1849, 561-583.

*tezamen zag, en als op de handen gedragen van hun in het geloof wakkere gemeenteleden, toen ging de stille zucht uit mijn hart tot de Heere der Kerk op, dat het Hem behagen mocht, mij nog eens zulk een Godverheerlijkend toneel ook op de Nederlandse bodem te doen aanschouwen.*⁸⁸

Capadose gaf de vergadering te kennen dat hij verheugd was voor het eerst ‘een Kerk in de waarheid van Jezus Christus’ voor zich had. De Hervormde Kerk in Nederland had hem bitter teleurgesteld, ‘want van de 1.400 à 1.500 voorgangers kon nog geen tiende deel geacht worden getrouwe verkondigers van een “vol en waarachtig Evangelie” te zijn’.⁸⁹

Na de geestelijke toestand in zijn vaderland geschetst te hebben, brengt hij de nood van het oude Bondsvolk naar voren: ‘zou ik aan deze plaatse kunnen zwijgen van Christus en Zijn oude volk?’ Hij refereert aan ‘broeder Wodrow die het oude volk van God met zulk een heilige ernst en met zulk een warme ijver en tedere liefde tot hun Koning geroepen heeft,’ Met hem had hij over het oude Bondsvolk gecorrespondeerd. Hij wist dat de liefde voor Israël in Schotland Wodrow en anderen niet alleen tot gebed maar ook tot daden aanzette:

*Door liefde voor 't oude volk van God bewogen en tredende in de voetstappen van de Goddelijke Meester, zal ook Zijn Geest de Vrije Kerk van Schotland ten deze bezielen en het wellicht haar bestemming doen zijn, om eenmaal als Kerk een invloed uit te oefenen op Abrahams nakroost, die tot nog toe nergens is gezien.*⁹⁰

Is er geen verwachting voor Israël? Heeft het door velen verachte volk geen rijke toekomst? Moet ook de Vrije kerk hen niet tot jaloersheid opwekken?

*Daarom, o! mijn hooggeschatte broeders, indien wij te recht de Joden beschuldigen, dat zij wel een Messias in heerlijkheid, maar niet een gekruiste Messias willen erkennen, laten zij niet langer de kerk-belijdenissen van de Christenen kunnen beschuldigen wel een gekruiste Messias aan te nemen, maar niet een Koning Messias, die als Koning van de Joden regeren moet.*⁹¹

Genootschap van Vrienden van Israël

Volgens Kalmijn had Capadose's bezoek aan Schotland geen directe gevolgen voor de Israël-zending in Nederland. Dit is niet helemaal juist. Het *Committee* van de Free Church kreeg nog vóór de Assembly in mei 1846 een lange brief van Rev. Murdoch uit Amsterdam, waarin gewezen werd op de prioriteit van

⁸⁸ *Vereeniging Christelijke stemmen*, 1849, 561.

⁸⁹ Kalmijn, 150.

⁹⁰ *Vereeniging Christelijke stemmen*, 1849, 576.

⁹¹ *Vereeniging Christelijke stemmen*, 1849, 579.

een zendeling onder de Joden.⁹² Alexander Murdoch was predikant van de Engelse presbyteriaanse kerk aan het Begijnhof in Amsterdam. Ook zijn voorganger James Ingram wordt in de notulen genoemd.⁹³

Het nu bestaande contact met de Schotse broeders zou na verloop van tijd wel intensiever worden, vooral toen Capadose zich des te meer ging richten op de zending onder de Joden. Een doorbraak betekende zijn initiatief tot de oprichting van het genootschap 'De Vrienden van Israël' in 1846. In de oktobervergadering van de 'Christelijke Vrienden' probeerde hij andere Réveilvrienden hiervoor warm te maken. Een voorstel werd aangenomen om naast de bidstonden een evangelist onder de Joden aan te stellen en hiervoor een collecte te houden. Het gebed bleef voor Capadose het primaire middel om de evangelieverkondiging onder het Bondsvolk te bevorderen.⁹⁴

De eerste openbare bidstond werd op 21 oktober 1846 in Amsterdam gehouden. In het vervolg werden deze op elke eerste dinsdagavond van de maand. Overeenkomstig Psalm 122:6 werd in de eerste plaats gebeden voor vrede om Jeruzalem. Het gebed ging gepaard met Schriftlezing en uitleg, in het bijzonder van die gedeelten die beloften bevatten voor de toekomst van Israël.⁹⁵

In dezelfde maand verscheen in het blad 'De Vereeniging Christelijke Stemmen' een oproep van Capadose 'Aan de gelovigen in Nederland' om de noodkreet voor het Joodse volk ter harte te nemen door de doelstelling van het nieuwe genootschap te steunen en hieraan handen en voeten te geven. Colporteurs waren nodig om de evangelieboodschap te verspreiden. Traktaatjes moesten worden gedrukt en uitgedeeld. Hier gelden geen verontschuldigheden. Het is de plicht van alle christenen om in deze de hand aan de ploeg te slaan. De nood was Capadose opgelegd. Hij schrijft:

*Als dus de gelovigen in Nederland langer verzuimen tezamen te vergaderen om voor Israël te bidden, zo geven zij daarmede te kennen: of dat hun begeerte en wensen ten opzichte van de bekering en het behoud van zo vele zielen, of dat hun geloof en vertrouwen op de gedane belofte van genadige verhoring van gemeenschappelijke gebeden, zeer flauw en koud genoemd moeten worden; en schaamte moge dan onze aangezichten bedekken.*⁹⁶

Door toedoen van deze rondzendbrief met de aankondiging van de nieuwe vereniging werden meer comités opgericht, zoals in Utrecht, Nijmegen, Breda, Gorinchem en Leiden. Het meest actief was het comité in Amsterdam, waaraan

⁹² Kalmijn, 151.

⁹³ Zie: Scot, *Fasti*, vol. 7, 539. Deze kerk had ook binding met de Church of Scotland. De genoemde predikanten waren geordend door deze kerk.

⁹⁴ H. Wielenga, *Evangelieverkondiging onder de Joden in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw*, Kampen: J.H. Kok, 1981, 6-8.

⁹⁵ De Greef, *Carl A.F. Schwartz*, Leiden: Uitgeverij Groen en Zoon, 1990, 16.

⁹⁶ *Vereeniging Christelijke stemmen*, deel 1, 318-320.

de krachtige leiding van Da Costa debet was. Het hoofdbestuur was gezeteld in Den Haag, waar Capadose woonde. Onder zijn leiding werd ook in de residentiestad een comité gevormd. Het comité in Rotterdam verzocht in 1852 tot toetreding van de landelijke vereniging. De Schotse kerk had enkele jaren daarvoor haar kerkgebouw in de Maasstad beschikbaar gesteld voor de bidstonden voor Israël.⁹⁷ In het begin werden de bidstonden in particuliere huizen gehouden. Dat gebeurde om beurten bij Da Costa, Pierson en Scheepmaker. Kleuterscholen voor Joodse kinderen werden opgericht in Leiden en Den Haag.⁹⁸

Na korte tijd ging men over tot het organiseren van openbare bijeenkomsten, bij voorbeeld in de Hersteld Lutherse kerk in Amsterdam. Behalve predikanten als J.W. Felix en J. de Liefde, die zich met het Réveil verbonden wisten, gingen ‘leken’ voor als Capadose en Da Costa. Van de eerste openbare samenkomst ‘van de Nederlandsche Vrienden Israëls’ in de Lutherse kerk op 3 juli 1849 werd een verslag gedrukt dat van een voorwoord van J.F. Schimsheimer was voorzien. In de inleiding wordt gememoreerd dat al drie jaar onder leiding van Da Costa maandelijks in particuliere huizen bidstonden gehouden werden. Onder leiding van de ‘Vrienden’ waren deze uitgebreid tot andere plaatsen. Op deze wijze wilde men structuur aanbrengen onder leiding van het bestuur van de vereniging. Ook in andere landen werden dergelijke gebedssamenkomsten gearrangeerd.

*Het voorbeeld, vooral in Schotland gegeven, van ijver voor de zaak van Israël, gebeden voor dat eenmaal uitverkoren nooit tot het einde toe van God verlaten volk, - en wat daarvan verder de openbaar erkende gevolgen werden, wekte ook hier te lande sommige Christenen, in het bijzonder een uit Israëls eigen bloed gesproten [Capadose], tot een werkzame jaloersheid op.*⁹⁹

Het was de vurige wens van Capadose en Da Costa dat de liefde voor Israël ook bij andere Réveilvrienden zou aanslaan. Dit hoefde niet ten koste te gaan van andere primaire activiteiten. Zo was de Réveilman O.G. Heldring (1804-1876) intensief bezig met zijn sociale arbeid onder de ‘outcasts’ van de maatschappij, vooral onder de jongeren. Op een donderdagavond hield hij doorgaans ‘gezelschap’ in zijn pastorie. Men sprak met elkaar over uiteenlopende onderwerpen van godsdienstige aard. Dan ging het in de eerste plaats niet over het delen van geestelijke bevindingen maar ook over het gezamenlijk bidden en zingen, terwijl een korte meditatie gedaan werd. Ook de Jodenzending kwam dan ter sprake. In een artikel beklemtoonde hij de noodzaak van evangelisatie onder de Joden. Zo lezen we:

⁹⁷ Wielenga, *Evangelieverkondiging*, 7-8; Bastiaanse, *De Jodenzending*, deel 1, 43-44.

⁹⁸ Genoemd bij: B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil*, Kampen: J.H. Kok, 1980, 131

⁹⁹ *Opening der bid-uren van Nederlandsche Vrienden Israëls te Amsterdam...*, Amsterdam: Höveker, 1849.

Ik deelde mede dat de ure gekomen was, dat men uit alle landen zich toerustte, om aan Israël gedachtig te zijn, dat ik nog onlangs drie mannen op een samenkomst had aangetroffen, die de één van de ander niet wisten, en toch gelijktijdig de evangelisatie onder de Joden in ons vaderland begonnen hadden. Die ure is gekomen, dat de Christenen zich zullen verenigen, om alom de Israëliet, helaas! nog niet tot zijn ruste gekomen, te wijzen op den Hoeksteen door de tempelbouwers verachtelijk een plaats ontzegd, Die van God nochtans tot een hoofd des hoeks is gelegd.¹⁰⁰

Niet alle sympathisanten van de Réveilbewegingen gingen met het doel van ‘Vrienden van Israël’ mee. Zo was C.M. van der Kemp een uitgesproken tegenstander van Jodenzending. Zolang de vervulling van Romeinen 11 dat geheel Israël zou zalig worden, niet had plaats gevonden, zouden pogingen om hen van Christus te winnen schipbreuk leiden! Capadose was heel geschokt door deze frontale aanval op zijn bedoelingen. Da Costa kon ten dele met Van de Kemp meegaan door te stellen dat de nationale bekering van Israël door een directe invloed van Boven zou plaats vinden. Dit wil echter niet zeggen dat de Evangelieverkondiging onder dit volk moest worden nagelaten.¹⁰¹

Teleurstellend voor Capadose was ook een bericht in naam van koning Willem II, waarin een verzoek om erkenning van het ‘Genootschap Vrienden Israëls’ werd afgewezen. De reden hiervan was vaag, zodat Capadose om opheldering vroeg. Uit een gesprek met de minister eredienst bleek dat de doelstelling van het genootschap een onaangename indruk op de koning had gemaakt, waardoor hij geen toestemming gaf. Hij scheen bevreesd te zijn dat het zendingswerk van de Verenging de verdeeldheid in de Hervormde kerk zou doen toenemen. Zodoende moest het werk van de ‘Vrienden’ worden voortgezet door de plaatselijke comités.¹⁰²

Aangemoedigd door positieve reacties stelde Capadose op circulaire samen die op 3 november 1846 werd verzonden. Hij heeft daarin aan wat hem drijft om zo met Israël bezig te zijn. Tien jaar later geeft hij een terugblik in het tweede nummer van het blad *De Vriend Israëls*, waarin hij beschrijft hoe hij ertoe gekomen was om zich zo voor Gods oogappel in te zetten. Zo schrijft hij over de tijd die aan de stichting van het niet erkende genootschap was voorafgegaan:

¹⁰⁰ *Vereeniging: Christelijke stemmen*, 1846/1847, 364, Heldring wordt niet genoemd, maar de stijl verradt hem als de schrijver. Zie ook: Kalmijn, 157-158;

¹⁰¹ Wielenga, *Evangelieverkondiging*, 8-10; Kalmijn, 156-157.

¹⁰² Kalmijn, 158-159. De briefwisseling met de minister werd gepubliceerd en van een toelichting voorzien in een vlugschrift: *Aan de christenen in Nederland*, 1847, een jaar later gevolgd door een vlugschrift onder dezelfde titel. Zie ook: Bastiaanse, *De Jodenzending*, deel 1, 44.

U weet, dat ik van den allereerste tijd, nadat de Heere mij de ogen geopend heeft, een grote aandrang gevoeld heb, om mijn broederen naar het vlees Hem te doen kennen, Die ik zelf naar de vrijmacht van de genade als de ware Messias, mijn Zaligmaker en mijn Leven bij een aandachtig en biddend onderzoek van de Schrift had leren kennen, liefhebben en belijden. Ik kan de Apostel der heidenen volkomen verstaan als hij zegt: “Ik zeg de waarheid in Christus, ik lieg niet, mijn geweten mij mede getuigenis gevende door de Heiligen Geest, dat het mij een grote droefheid en mijn hart een gedurige smart is, want ik zou zelf wel wensen verbannen te zijn van Christus voor mijn broederen, die mijne maagschap zijn naar het vlees..”.¹⁰³

Verderop in deze verantwoording lezen we;

Met dat verlangen vervuld en bezield, heb ik reeds in het jaar 1842 in een aanzienlijke kring van vrienden, die wekelijks een avond ten huize van Ds. Secretan [in Den Haag] tot opbouw in het geloof vergaderden, een en andermaal een voordracht gehouden over en daarbij sterk aangedrongen op de wenselijkheid, om van een vereniging van vrienden van Israël, gezette bidstonden en evangelieprediking aan Israël te doen uitgaan.¹⁰⁴

Internationale aandacht voor Israël

De Evangelische Alliantie

De belangstelling voor Israël breidde zich steeds meer uit, niet alleen in Nederland maar in meer Europese landen waar het Réveil haar boodschap liet horen. Het opwekken tot deze zo lange tijd verwaarloosde roeping en het delen van elkaars ervaringen, vond vooral plaats op de samenkomsten van ‘Evangelisch Alliantie’ (*Evangelical Alliance*). Op de eerste conferentie die in 1846 in Londen gehouden werd, waren predikanten en leken van verschillende denominaties in verschillende landen, waaronder Engeland, Duitsland, de Verenigde Staten en Frankrijk. Vanuit Nederland waren geen afgevaardigden. Door deze samengebrachte eenheid van gelovigen met verschillende achtergronden werd getracht elkaar te bemoedigen en de doelstellingen van de Réveilbeweging in Europees verband meer gestalte en kracht te geven. De nood van het Joodse volk kwam niet direct ter sprake, maar onder de besluiten (*Resolutions*) was de zevende:

Omdat alle discipelen van Christus door de Heilige Geest bevolen zijn om aan de broederlijke vriendelijkheid en liefde toe te voegen en verplicht zijn om te bidden dat allen die zich christenen noemen en belijden, geleid mogen worden op de weg van de waarheid, wordt het de leden van de Evangelische Alliantie

¹⁰³ *De Vriend Israëls*, nr.2, 1856. Zie ook: *Gedenkboek uitgegeven bij de herdenking van het 50-jarig bestaan*, 113-114.

¹⁰⁴ Zie: *De Vriend Israëls*, nr.2, 1856, 1.

*dringend aanbevolen om speciaal te bidden voor alle louter naamchristenen, evenals voor Joden en heidenen over de hele wereld...*¹⁰⁵

Evangelische Alliantie in 1851 in Londen

Op de eerste openbare conferentie van de Evangelische Alliantie die in 1851 ook in Londen gehouden werd, waren de Joden meermalen onderwerp van bespreking. De twaalfde dag was geheel gewijd aan Israël en kreeg de naam van Joodse conferentie. Op deze door velen bezochte conferentiedagen waren vanuit Nederland Da Costa, Capadose, Elout van Soeterwoude en andere leken aanwezig. We komen bij de lijst van bezoekers ook de naam van Carl Schwartz tegen, die wij in het vervolg zullen bespreken. Hij woonde sinds 1849 in Amsterdam en was goed bekend met vertegenwoordigers van het Nederlandse Réveil. Ook werden in verschillende landen sub-conferenties gehouden. Inmiddels was ook een maandelijks informatieblad van de Alliantie in het leven geroepen, waarin vanuit verschillende landen de voortgang van het werk van het Réveil werd besproken. Op deze wijze werd het netwerk van evangelische protestanten steeds groter.¹⁰⁶

Zowel Capadose als Da Costa schreven een verslag van hun verblijf in Londen waar samenkomsten van de alliantie gehouden werden. Deze werden respectievelijk in 1855 en 1852 uitgegeven.¹⁰⁷ Capadose ontmoette tijdens de conferentie Pétavel die zoveel voor hem betekend had. Capadose hield een toespraak met als titel 'Rome en Jeruzalem', gevolgd door kortere redes van Da Costa en Elout van Soeterwoude. Capadose richtte in het tweede gedeelte van zijn lezing geheel op Israël. 'Hij wees op het bestaan en de bewaring van het volk Israël als een voortdurend wonder en een zaak van het hoogste belang'.¹⁰⁸

De rede werd opgenomen in een bundel vertaalde redevoeringen van conferentie, samengesteld door de Zuid-Afrikaner Stevanus Hofmeyer die in Utrecht theologie studeerde.¹⁰⁹ Volgend op het verslag van de rede van Da

¹⁰⁵ *De Vriend Israëls*, nr.2, 1856, 1.

¹⁰⁶ *Evangelical Alliance. Abstract of the proceedings and final resolutions of the conference*, London: n.y., 10-11, 'That, since all the disciples of Christ are commanded by the Holy Spirit to add to brotherly kindness, love, and are bound to pray that all who profess and call themselves Christians, should be led into the way of truth, it is earnestly recommended to the members of the Evangelical Alliance, to offer special prayer for all merely nominal Christians, as well as for Jews and Gentiles throughout the world'. Zie voor de geschiedenis van de Evangelische Alliantie: Randall & Hilbron, *One Body in Christ. The history of significance of the Evangelical Alliance*, Carlisle: Paternoster Press, 2001.

Zie voor het *Journal* uit 1851: *Evangelical Christendom: Its state and prospects...*, London: Partridge and Oakley, 1851; zie ook: Kluit, *Nader over het Réveil*, 156-157.

¹⁰⁷ Capadose, *Londen bezocht in 1851*, Amsterdam: Höveker, 1855; Da Costa, *Eenentwintig dagen in Londen*, Amsterdam: Höveker, 1852.

¹⁰⁸ Kalmijn, 180.

¹⁰⁹ S. Hofmeyer, *De redevoeringen uitgesproken in de vergadering van het Evangelisch Verbond te Londen in 1851*, Utrecht: Kemink, 1851, 273-292.

Costa, geeft Schwartz een aanvulling naar aanleiding zijn nog niet zo lang geleden werk onder de Joden in Amsterdam. Hij geeft dat zijn introductie onder de grote groep Joden niet zonder tegenwerking was.

*Wat b.v. zal men daarvan zeggen, dat het voor een Israëliet, die tot het Christendom is overgegaan en zendeling is geworden onder Israël, niet gewaagd is om zich in de Jodenwijk te vertonen, en nog meer om een synagoge te bezoeken, hetgeen wel niet de schuld is van enkele personen, maar wel een gevolg van de invloed van de Talmoed.*¹¹⁰

De *Evangelical Alliance* gaf, zoals hierboven gezegd, veel meer aandacht aan de zending onder de Joden dan op de eerste conferentie.¹¹¹ Een gehele dag werd afgezonderd voor dit onderwerp. De toespraken van Capadose, Da Costa en Schwartz maakten diepe indruk. De slotconclusie van die dag (IV) geeft uitdrukking van een diepe bewogenheid met het heil van het oude bondsvolk:

*Dat deze conferentie met grote vreugde de eenheid van de Geest beschouwt, die tot uiting komt in de Joodse broeders die hier bijeen zijn, die verenigd zijn in de Heere Jezus, tot kennis van de waarheid zijn gebracht in verschillende landen en lid zijn geworden van verschillende takken van de zichtbare kerk, en elke poging zal toejuichen die gedaan wordt om een blijvende eenheid te vestigen onder gelovige Joden in alle landen.*¹¹²

De ‘Schotsche’ Zendingskerk in Amsterdam

Carl Schwartz komt naar Amsterdam

In oktober 1849 begon op voorstel van de Schotse *Free church*, Dr. Carl Schwartz (1817-1870), zijn werk in Amsterdam. Hij was van Joodse bloed, afkomstig uit Pruisisch Polen. Tijdens zijn studietijd in Berlijn kwam hij tot bekering. In 1837 beleed hij openlijk de Naam van Jezus Christus en werd hij gedoopt in de Pruisische Lutherse kerk. Hij veranderde hierbij zijn voornaam van Solomon in Karl Augustus Ferdinand (later verengelst In *Carl*). Hij studeerde theologie in Halle en Berlijn. Voor deze begaafde Jood was een wetenschappelijke carrière weggelegd, maar hij koos voor de zending onder zijn volksgenoten.

¹¹⁰ Hofmeyer 296-297.

¹¹¹ *Evangelical Alliance. Abstract of the proceedings and final resolutions of the conference...*, London: Seely and co., n.y.

¹¹² *Evangelical Alliance. Abstract...*, 17-18, ‘The Jews’, citaat 18, ‘That this Conference regards with great joy the unity of the Spirit manifested by the Jewish brethren here assembled, who are joined together in the Lord Jesus, brought to the knowledge of the truth, in different countries, and become members of various branches of the visible church, and will hail any effort which may be made to establish a permanent union among believing Jews in all countries’.

In 1842 stelde hij zich ter beschikking van het Londens genootschap voor zending onder de Joden (*London society for promoting Christianity among the Jews*). Na zijn ordening in de Engelse kerk, reisde hij naar Constantinopel om daar onder de Joden te werken. Op weg naar deze Turkse stad deed hij Boedapest aan, waar hij kennis maakte met de zending van de Schotse kerk. Omdat hij Duits sprak, werd hij uitgenodigd om daar een poosje te blijven. Hij maakte kennis met de familie Saphir. Een lezing over Jesaja 53 was het middel voor de jonge Adolph Saphir om hem tot Christus te leiden. Carl trouwde met een zus van Adolph, Maria Dorothea (1822-1850), die vernoemd was naar de Hongaarse protestantse aartshertogin.¹¹³

Na een korte tijd in Constantinopel gewerkt te hebben, kwam hij in 1844 in Edinburgh in Schotland aan, waar hij zich verbond aan de Free Church. Deze kerk zond hem naar Berlijn, waar hij vijf jaar met veel zegen onder de Joden werkte. De gemeente groeide in korte tijd tot 2.000 zielen. Hij getuigde dat deze periode voor hem persoonlijk tot rijke zegen was, vooral voor zijn geestelijke groei. Hierna wilde hij naar Praag gaan, maar dit werd hem door de overheid verhinderd. Toen werd hem door de Free Church opgedragen om naar Amsterdam te gaan om daar onder de vele Joden te evangeliseren.

In de notulen van het Schotse *Committee* zijn veel bladzijden aan Schwartz besteed. De commissie kwam na lang beraad tot conclusie dat overplaatsing van Schwartz naar Amsterdam een goede keus was. In 1848 werd hij voor een oriënterend naar Nederland gezonden, waar hij in de hoofdstad bemerkte dat onder de Joden nog enig geloof aan het Oude Testament bestaat. In Berlijn was hij wat anders gewend! Zijn geduld werd volgens Saphir zwaar op de beproefd gesteld. Veel tijd besteedde hij aan nadenken en ernstige voorbereiding.¹¹⁴

In 1849 kwam hij in de stad aan waar hij door Capadose en Da Costa hartelijk werd verwelkomd. Voor hen was Schwartz een verhooring op hun gebeden. Schwartz ging echter over één nacht ijs! De Free Church had aan het 'Vrienden Israëls' gevraagd of hij zich blijvend in Amsterdam mocht vestigen. Maar hij wilde wel de mening van de 'Vrienden' weten over zijn bediening. Hij wilde in elk geval geen eigen gemeente. Ook wilde hij van niemand financiële ondersteuning dan alleen van de Schotse kerk. Hij wenste de Israëlieten ook niet tot de Vrije kerk te bekeren, maar tot Christus. Geen geld kwam daarbij te pas,

¹¹³ Zie voor korte biografieën van Schwarz: M.G. Pettinga, in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, deel 2, 1983, 400-402; R.J. Dickie, 'Jewish ministers of the nineteenth-century Free Church of Scotland', II. Solomon Schwartz (later known as Carl Augustus Ferdinand Schwartz), 1817-1870, in: *Historical Journal Scottish Reformation Society*, vol. 12, 2022, 142-154. Een volledige biografie is hierboven genoemd: W. de Greef, *Carl A.F. Schwartz* (1990).

¹¹⁴ Minutes Committee of the Free Church, NLS Dep. 298/250, 393-398, 400, 407, 413; De Greef, *Schwartz*, 20.

maar alleen de verkondiging van het Woord van God! Over particuliere bezoeken repte hij nog niet.¹¹⁵

Een woord aan Amsterdam

Om misverstanden en tegenstand over zijn komst te voorkomen of de kop in te drukken, gaf Schwartz een verantwoording van zijn roeping aan de inwoners van de stad, met als titel *Een woord aan Joodse en christelijke ingezetenen van Amsterdam*. Hij begint aldus:

Door de Vrije kerk van Schotland ben ik naar Amsterdam gezonden, om aldaar als één van haar leraren het Evangelie aan Israël te verkondigen. Deze taak is tweeledig; want zo noodzakelijk het is, om mijn Joodse broederen te wijzen op het Evangelie van Christus, maar ook om de christelijke broederen met liefde tot Israël en met hartelijke deelneming in het mij opgedragen werk te vervullen.
116

De toon van dit kleine geschrift is warm en bewogen:

*Mocht het mij dan gelukken een brandende liefde tot Israël in uw harten te ontsteken, alle vroegere vooroordelen en droevige ondervindingen uit te wissen, en een innige deelneming in de uitbreiding van het Evangelie onder Israël alhier op te wekken, opdat u gewillig mag zijn om de kracht van het Evangelie en van de liefde van Christus, door woorden en werken van liefde ook aan de Joden te bewijzen!*¹¹⁷

Een hoopgevende start

Schwartz had in eerste instantie behoefte aan een lokaliteit waarin hij samenkomsten kon houden. Zijn verzoek aan de kerkenraad van de Hervormde Gemeente om de Nieuwe Zijdskapel voor dit doel te mogen gebruiken werd afgewezen. Gelukkig kon hij uitwijken naar de Persiaanse kerk (*Armenian Apostolic Church*), gelegen aan de Kromboomssloot in de 'Jodenbuurt'. Hier hield Schwartz op 25 januari 1850 zijn eerste preek. Het gaf spanning hoeveel Joden zouden komen. 'Er waren op die zaterdag 20 à 30 gekomen, verreweg de meesten uit nieuwsgierigheid. Sommigen wellicht om te spotten'. Maar de weken die volgden kwamen er meer! Soms waren wel 150 tot 200 Israëlieten aanwezig.

In korte tijd was Schwartz de Nederlandse taal machtig en begon hij op zaterdagen enige Joden te verzamelen om de Bijbel uit te leggen. Eerst preekte

¹¹⁵ Wielenga, *Evangelieverkondiging onder de Joden*, , 10.

¹¹⁶ C. Schwartz, *Een woord aan Joodse en Christelijke ingezetenen van Amsterdam*, Amsterdam: J. Müller, 1849. Het bevat zowel de Nederlandse als Duitse tekst. De laatste is een vertaling van Schimsheimer. Het citaat is op 1.

¹¹⁷ Schwartz, *Een woord*, 5.

hij op zaterdagmiddag in het Duits bijgestaan door een vertaler (de Réveilman J.F. Schimsheimer). Hij verklaarde dezelfde tekst die op dezelfde dag van Joodse sabbat in de synagoge aan de beurt was.¹¹⁸

De Schotse commissie nam in 1850 jaar kennis van eenrapport, waarin Schwartz zijn bevindingen van het eerste jaar van zijn verblijf weergeeft:

*Hij [Schwartz] is hartelijk verwelkomd door de christelijke vrienden van Israël aldaar. Hij heeft een erkende basis verworven voor de Vrije Kerk in de stad, preekt voor gemeenten van tachtig of honderd Joden, van wie sommigen rijk en opgeleid zijn, en het geheel biedt een zeer interessant gezicht. Hij heeft te maken met vragenstellers die niet ver van het koninkrijk van God lijken te zijn, en hij heeft geen uiterlijke moeilijkheden, behalve dat hij meer werk heeft dan één man aankan.*¹¹⁹

Gelukkig kreeg Schwartz na enige tijd assistentie van een tweede man in de persoon van Robert Smith (1816-1894), met wie hij in Pest (Boedapest) had samengewerkt. Smith werd in 1841 in Pest benoemd tot zendeling voor de Joden en keerde in 1842 terug naar Schotland voor zijn ordening tot dienaar des Woords. Samen met de andere zendelingen in Pest sloot hij zich tijdens de Disruption aan bij de Free Church. Na zijn terugkeer in Pest ondervond hij problemen met de overheid. Ook liep zijn werk onder de Joden, na de zegen in de beginperiode, op teleurstelling uit. Toen in 1848 de revolutie in Hongarije uitbrak, besloot hij het land te verlaten en sloot hij zich aan bij Schwartz in Amsterdam. Hier werkten zij samen totdat Smith in 1857 naar Frankfort verhuisde.¹²⁰

Een zware slag voor Schwartz was het sterven van zijn vrouw Maria Dorothea op 15 oktober 1850. Zij werd in Amsterdam begraven. Op 30 oktober van het jaar daarop hertrouwde hij met Cornelia van Vollenhoven, (1822-1902), zuster van de Amsterdamse burgemeester J. Messchert van Vollenhoven. Zij behoorde tot de Waalse gemeente in Amsterdam. Vier kinderen werden uit dit huwelijk geboren.¹²¹

Tijdelijk onderkomen

Ondertussen was begonnen met het houden van godsdienstoefeningen op zondag in een klein gebouw aan de Oudezijds Voorburgwal bij de Stoofsteeg.

¹¹⁸ Wielenga, *Evangelieverkondiging*, 10-11.

¹¹⁹ Minutes Committee of the Free Church, NLS Dep. 298/250, 255, cit. 255, 'He [Schwartz] has been cordially welcomed by the christian friends of Israel there; has obtained a recognised footing for the Free church in the city, is preaching to congregations of eighty or a hundred Jews some of them rich and educated, and the whole presenting a most interesting sight, is dealing with inquirers who seem not far from the kingdom of God, and has no outward difficulty, excepting having more work than one man can overtake.'

¹²⁰ Dickie, 'Jewish ministers', 143-144, 146.

¹²¹ De Greef, 21-22.

Dit gebouw was in eerste instantie bestemd voor het op te richten theologisch seminarie. Het werd in 1852 met financiële hulp van Mevrouw Zeelt, die veel geld heeft afgestaan voor de Christelijke Afgescheiden gemeenten, aangekocht. Hierover in het vervolg meer. Schwartz schrijft hierover:

*Menig liefelijk uur heb ik in die kleine kerk doorgebracht; menige Jood heeft daar een blijvende indruk ontvangen. De dag des Heeren zal eenmaal openbaren, hoeveel van het aldaar gestrooide zaad, vruchten van bekering en geloof heeft voortgebracht.*¹²²

Het gebouw werd beschouwd als een tijdelijk onderkomen, omdat aan aanwas van bezoekers bleef toenemen. Op een aantal vrijdagavonden, begonnen op 29 oktober 1852, hield Schwartz hier een aantal lezingen over Jesaja 40 tot 66. De Joden mochten hier een dag later van één tot twee uur in de middag op reageren. Ook kregen zij ruimte om in het door Schwartz opgerichte blad *De Heraut* schrijven. In het hetzelfde blad kondigde hij in november 1855 aan dat hij op woensdagavond lezingen zou houden over de Hebreeënbrief.¹²³

Prediking van Schwartz

Schwartz had in het begin al aangegeven dat hij zich in zijn preken ook tot christenen wilde richten. Nu het aantal van hen steeds toenam, werd de aandacht op deze categorie in zijn preken steeds groter. Enkele preken van hem zijn bewaard gebleven. Zo sprak hij op 30 oktober 1853 in het gebouw aan de Oudezijds Voorburgwal over Johannes 6 vers 67-69, de vraag van Christus aan zijn discipelen toen de Joden waren weggegaan vanwege de scherpte van Zijn woorden: ‘Wilt gijlieden ook niet weggaan?’ (vs. 67) en het antwoord bij monde van Petrus: ‘Heere, tot Wien zullen wij heengaan? Gij hebt de woorden des eeuwige levens’ (vs. 68).

Scherp tekent hij het ongeloof in het afwijzen van het genadeaanbod. Het komen tot Christus en het blijven in Hem is de roeping, zowel voor Jood als voor christen! Een christen zal dit niet ontkennen. ‘Maar nu evenwel ontstaat een belangrijk verschil, zodra de vraag geopperd wordt: Welke is de toestand waarin, welke de wijze, waarop, en bovenal wie is die Christus, tot Wie men komen en in Wie men blijven moet? Van den beginne af is de Persoon van de Heere het middelpunt van de strijd geweest; de grote vraag tussen den Heere en de Farizeeën en tussen het geloof en het ongeloof van onze dagen is: Wat dunkt u van den Christus? Wiens Zoon is Hij?’

Het slot van deze preek is indrukwekkend:

Tot wien zult u gaan? Tot de wereld? zij heeft u reeds meermalen bedrogen en teleurgesteld. Tot de zonde? zij is de bron van alle ellende in de tijd en van de

¹²²Wielenga, *Evangelieverkondiging*, 11; De Greef, 29.

¹²³ Zie: De Greef, 30.

dood in de eeuwigheid. Tot uw eigen hart? het is bedrieglijk en arglistig meer dan enig ding. Tot de wet van God? zij getuigt tegen u, zij beschuldigt u, zij oordeelt, zij veroordeelt u. Tot wie dan zult gij gaan ? Tot wie dan tot Hem, 'Wien gij hebt geloofd en bekend, als de Christus, de Zoon des levenden Gods'? Voorwaar, het zou even dwaas als ondankbaar en verderfelijik Zijn, van Hem weg te gaan. Hij immers is de Weg, de Waarheid en het leven, Hij het Licht, de Vrede, de Zaligheid, Hij de Bron van alle wijsheid, rechtvaardiging en heiliging! Wat zou het u baten, indien u de gehele wereld gewonnen, maar Hem verloren had? Wat kan het u schaden, indien u Hem hebt gevonden, al had u de gehele wereld verloren? Neen, in Hem, met Hem, door Hem is alles het uwe geworden, want 'gij zijt van Christus en Christus is van God'. Komt dan tot Hem, blijft bij Hem, leert van Hem, volgt Hem, en vergeet het niet, niemand kan u uit Zijn hand rukken, niets dan uzelf, kan u ooit van Hem scheiden. Och, of wij allen in ootmoed en oprechtheid des harten konden belijden: 'Heere, Gij weet alle dingen, Gij weet dat ik U liefheb; en tot Wien zullen wij anders gaan, Gij hebt de woorden des eeuwigen levens, en wij hebben geloofd en bekend, dat Gij zijt de Christus de Zoon des levenden Gods.' Amen.¹²⁴

'De Heraut'

In haar vergadering van 12 oktober 1850 deelde de 'convener' van de Schotse commissie mee dat hij een brief van Schwartz had ontvangen, waarin hij geld – een bedrag van ongeveer 25.000 pond sterling 'om de kosten te dekken van een periodieke publicatie ten behoeve van het godsdienstige welzijn van de Joden, die hij wil uitgeven'. De commissie (*Acting Committee*) besloot om dit op de volgende vergadering te behandelen. Op 17 december besloot de commissie om 30.000 pond sterling voor het lopende jaar ter beschikking te stellen, waarbij zij wel om meer informatie vragen over de inhoud van het blad. Ook vragen zij om een rapport over de voortgang van het zendingswerk.¹²⁵

Het pas opgerichte genootschap van *Vrienden Israëls* zorgde ook voor ondersteuning van de missie Van Schwartz. Zijn werk viel onder de Schotse Free Church en was onafhankelijk van het 'Nederlands genootschap van vrienden van Israël'. Wel was er een goede samenwerking tussen beide organisaties. Schwartz bleef zelfstandig en wilde zich niet inlaten met de verschillen tussen de Hervormde kerk en de Afscheidenen. Wel wilde hij zijn bediening niet alleen op de Joden richten, maar ook christenen van dienst zijn. De geesteloosheid onder Amsterdamse predikanten greep hem aan. Het gebrek aan Bijbelse Evangelieverkondiging was zichtbaar onder de hoorders die zondag

¹²⁴ C. Schwartz, *Gij zijt de Christus, de Zoon des levende Gods. Leerrede over Johannes VI:67-69*, Amsterdam: G. van Peurse, 1853, 10, 20.

¹²⁵ Minutes Committee of the Free Church, NLS Dep. 298/250, 275, cit. 275, 'to assist in defraying the expense of a perodical publication for the religious benefit of the Jews which he wished to edit'; 287, vergadering van 17-12-1850

aan zondag aan zijn lippen hingen. Het was zelfs zo dat de Joden onder de hoorders in de minderheid waren.

Voor alle duidelijkheid schreef Schwartz in het door hem in 1850 opgerichte blad *De Heraut*:

*Het is ook het christelijk belang van de Schotse kerk, om ook hier te lande krachten te verkrijgen, tot verbreiding van het Evangelie onder Joden en Rooms. Dit is het hoofddoel van de Schotse kerk... Maar toch zou het haar verheugen, als zij in Holland dienst kon bewijzen aan zowel Hervormden als Afscheidenen... De Schotse kerk komt niet om te beslissen tussen Hervormden en Afscheidenen. De Schotse kerk wil geen oorlog tegen de Hervormde kerk, ook niet tegen de Scheiding. Zij reikt de hand des vredes aan beide; zij wil alleen oorlog tegen het valse, het bekrompene, het leugenachtige...*¹²⁶

Met financiële ondersteuning van de Schotse kerk kon Schwartz het blad *De Heraut* gaan uitgeven. Het blad was uit de nood geboren. Het feit dat ingezonden stukken van Schwartz door het ‘Nederlandsch-Israëlitisch Nieuws- en advertentieblad’ werden geweigerd, deed bij Schwartz de behoefte ontstaan aan een eigen blad. Het eerste nummer ‘proefnummer’ van 15 oktober 1850, vier pagina’s groot had als ondertitel: ‘Een stem over Israël en tot Israël’ met als motto een gedeelte uit Jesaja 52:7, in het Hebreeuws: ‘...die het goede boodschap, die de vrede doet horen, desgenen die goede boodschap brengt van het goede, die heil doet horen, desgenen, die tot Sion zegt: Uw God is Koning’. Behalve redacteur Schwartz werkte Da Costa mee om het blad te vullen.¹²⁷

In het eerste nummer van *De Heraut* geeft Schwartz in het kort aan wat de bladformule zal zijn. We lezen:

Doch niet alleen tot Israël, ook over Israël wensen wij te spreken. En wie kan zich Christen noemen en tevens het woord vergeten van Hem die gesproken heeft: ‘De zaligheid is uit de Joden’? Is niet de christelijke godsdienst op het nauwst met de Israëlitische verbonden, ja, is zij iets anders dan de vervulling van hetgeen God in het Oude Testament liet voorafschaduwen en beloven? — Wij zullen spreken van' Jehova's roemrijke daden en van de grootheid van Zijn volks in vroegere dagen en — als dan het heden ons door menige tegenstelling bedreeft — ons hart verkwikken met een blik op die toekomst, waarin de Geest der genade en der gebeden over het huis van David en over de inwoners van Jerusalem zal uitgestort worden [Zach. 12], wetende dat, zo de verwerping van de Joden is geweest, de verzoening van de wereld, hun aanneming zal zijn het leven uit de doden [Rom. 11]. Ook in dit opzicht zou het ons tot grote vreugde strekken, om uit zo menig christenhart vooroordelen weg te nemen en bij hen

¹²⁶ Wielenga, *Evangelieverkondiging*, 12.

¹²⁷ Wielenga, *Evangelieverkondiging*, 12-13; De Greef, 36-39.

enige belangstelling op te wekken voor dat Israël, waarvan gesproken is: 'Gezegend zij hij die u zegent en gevloekt zij degene die u vloekt!'.

Hetgeen onze lezers in dit blad te verwachten hebben, laat zich onder de volgende hoofden brengen:

- 1. Verklaring van die afdelingen van de Schrift, die op de Sabbatdagen in de synagoge worden voorgelezen.*
- 2. Mededelingen uit de Talmud met betrekking tot de gewichtigste waarheden van de Bijbel.*
- 3. Karakterschetsen van de merkwaardigste mannen uit de Schrift.*
- 4. Beschouwingen over de profetieën en over de godsdienstige inrichtingen en instellingen van het Oude-Testament.*
- 5. Bewijzen van de praktische invloed van het Evangelie over de gehele wereld tot op deze dag.*
- 6. Beoordelingen en berichten omtrent hetgeen op godsdienstig gebied door Israël gedaan, geschreven en gepredikt wordt, terwijl eindelijk:*
- 7. de redactie zich bereid verklaart om de vragen die bij haar mochten inkomen, voor zo ver zij daartoe geschikt zijn, in haar blad op te nemen en te beantwoorden.¹²⁸*

Uit het bovenstaande blijkt dat Schwartz er alle vertrouwen in heeft dat zijn werk in Amsterdam zal gezegend worden. Maar hij beseft ook dat ook tegenstand te verwachten is, wat uit het vervolg zal blijken!

De artikelen van Schwartz werden in het Duits geschreven en door T.M. Looman vertaald in het Nederlands. In een gedenkboek van de 'Nederlandsche Vereeniging voor Israël' wordt een beknopte weergave gegeven van de eerste jaargangen van *De Heraut*. In de tweede jaargang van dit weekblad behandelde de redacteur wekelijks een gedeelte uit de Pentateuch (de Vijf Boeken van Mozes). Het waren de gedeelten die in de Amsterdamse synagoge gelezen werden. In de volgende jaargang werd de Haphtaroth behandeld die na het Parascha (de afdeling van de week) gelezen werd. Zo geeft Schwartz aan dat Jesaja 61 door Christus in de synagoge van Nazareth gelezen werd (Lukas 4:16). Zo probeert hij de vervulling van de Wet van Mozes te projecteren op het Middelaarswerk van Christus.¹²⁹

In de vijfde jaargang begint Schwartz zijn verhandeling over de Persoon en het werk van Christus. Deze artikelen werden later in afzonderlijke tractaten

¹²⁸ *De Heraut*, jrg 1, 1850, nr. 1, 1.

¹²⁹ *Gedenkboek*, 120.

onder de Joden verspreid, waarvan sommige nummers naar alle rabijnen in het land werden gezonden. Later werden deze niet voltooide beschouwingen in druk uitgegeven. Professor J.J. van Oosterzee (1817-1882), die ook een hart voor Israël had, kreeg hiervan een presentexemplaar. Hij was het in hoofdzaken met de inhoud eens.¹³⁰

Volgens Wielenga kwam in de jaren die volgden de inhoud van *De Heraut* nagenoeg overeen met het bovengenoemde programma. De meeste aandacht was gericht op Israël, maar het evangeliserende karakter veranderde na verloop van tijd in een polemische stellingname. Dit had wellicht te maken met de tegenstand die Schwartz van Joodse zijde kreeg te verduren. Maar niet allen van Joodse zijde; ook van kerkelijke zijde kwam zware kritiek.¹³¹

Tegenwind van twee kanten

Vanaf het begin van het zendingswerk toonden de Joden zich geïrriteerd over de pogingen om hen met het Evangelie in aanraking te brengen. Vooral de bidstonen en de traktaatjes die onder hen verspreid werden, wekten hun weerstand op. Toen Schwartz in 1849 naar Amsterdam kwam, nam het verzet toe. De Joden beschouwden hem, Da Costa en Capadose als afvalligen. Vooral de in hun ogen agressieve methode van Schwartz vonden zij bedreigend. In hun in 1849 opgerichte blad *Nederlandsche-Israëlietisch Nieuws-Advertentieblad* lieten zij van hun gram horen. Na enkele maanden kon Schwartz aan zijn opdrachtgevers melden dat de Joden door allerlei middelen de Evangelieverkondiging begonnen tegen te werken. In het begin werden namen verzameld van hen die de samenkomsten in de Persiaanse kerk bezochten. Zij moesten voor de rabijnen verschijnen. Dan werden zij bedreigd en soms uit hun betrekking ontslagen. In een later stadium volgde mishandeling, vervloeking en andere vernederende maatregelen.¹³²

Een dieptepunt in loopbaan van Schwartz vormde een conflict met de Amsterdamse kerkenraad van de Hervormde gemeente. In de zomer van 1852 had Schwartz het Avondmaal bediend in plaats van de afgescheiden Brummelkamp. De kerkenraad wilde dat Schwartz niet in dergelijke samenkomsten voorgaat, omdat hij daarmee de geest van afscheiding zou bevorderen. Ook was het de raad een doorn in het oog dat Schwartz de sacramenten bediende. Dit deed hij uiteraard in dienst van de Schotse kerk die hem had uitgezonden. Schwartz vond dat hij boven de partijen moest staan. Hij was bewogen met de verdeeldheden in kerkelijk Nederland die volgens hem voor een groot deel te wijten waren aan de leervrijheid die in het Hervormde kerk in de praktijk gehanteerd werd. Hij ageerde tegen het beroepen van de vrijzinnige dr Meyboom en het handhaven van ‘moderne’ predikanten die

¹³⁰ *Gedenkboek*, 121.

¹³¹ Wielenga, 13.

¹³² Wielenga, 23-24.

openlijke wezenlijke elementen van het christelijk geloof loochenden. De Amsterdamse kerkenraad was geïrriteerd door de kritiek van een buitenlandse predikant en vond dat deze zich niet mocht inlaten met interne zaken van de Nederlandse volkskerk.¹³³

Het kwam in 1853 tot een openlijke confrontatie met Dr. H.J. Spijker, die verbonden was aan de Hervormde kerk van Amsterdam. Deze schreef een scherp artikel in een blad tegen de Free Church, die volgens hem was ontstaan door een geest van afscheiding. Schwartz reageerde met een geschrift *De Vrije Schotsche Kerke en hare zending in Nederland gehandhaafd tegenover Dr. H.J. Spijker*. Schwartz verdedigt de Schotse kerk en zijn taak om namens deze kerk het Evangelie onder de Joden te verbreiden. Is de Hervormde gemeente daarin niet tekortgeschoten? Maar de liberale Spijker wist dat Schwartz zich niet beperkte tot de Joden, maar het ook als zijn roeping achtte om het geestelijk verval in de Nederlandse kerk aan de kaak te stellen. In dit licht moeten wij ook zijn inspanningen zien om een seminarie te helpen oprichten die tot taak had om het onderwijs in de theologische grondslagen van de Reformatie te bevorderen.¹³⁴ Het vervolg van deze bijdrage gaat over de oprichting hiervan.

Theologisch Seminarie

Schotten bezoeken Nederland

De Schotten waren niet alleen via het deputaatschap van de Free Church betrokken bij het wel en wee van het zendingswerk onder de Joden. Tijdens een kort verblijf in 1852 in Amsterdam namen zij ook kennis van de kerkelijke en geestelijke situatie in Nederland. Zo maakte dr William Cunningham van de gelegenheid gebruik om verschillende plaatsen te bezoeken. Zo bezocht hij 'Lady Zeelt' in haar landhuis in Baambrugge. Hij schrijft over haar:

Zij is tussen de zeventig en tachtig; maar sterk, actief en energiek – een zeer vrome, goede vrouw, die vervolging heeft geleden in de vorm van boetes voor haar geloof. Ze is zeer rijk, maar leeft in de eenvoudigste stijl – een voorbeeld van het oude Hollandse leven, dat zelfs in dit land, dat zoveel minder aan verandering onderhevig is dan het onze, aan het verslijten is. Zij sprak geen Engels, noch wij Nederlands; we hadden geen gemeenschappelijke taal die door beide partijen werd begrepen, zodat we via een tolk moesten communiceren. Ze maakte een goed feestmaal voor ons klaar en overlaadde ons met eer en voedsel. Alles in het huis, de tuinen, de mensen en het hele etablissement was intens Hollands. Ze leeft in een soort patriarchale pracht en eenvoud – zijzelf en de hele zaak deden me sterk denken aan 'Ma mere' in de

¹³³ De Greef, 55-58.

¹³⁴ De Greef, 58-59; C. Schwartz en R. Smith, *De Vrije Schotsche Kerke en haar zending in Nederland gehandhaafd tegenover Dr. H.J. Spijker*, Amsterdam: H. Höveker, 1853.

*Zweedse roman. 's Avonds keerden we terug naar Amsterdam, hartelijk geïnteresseerd en uitgeput.*¹³⁵

Cunningham en Bannerman bezochten ook Utrecht, Leiden en Dordrecht, plaatsen die veel betekend hebben in de geschiedenis van het Gereformeerd Protestantisme. Op deze wijze kregen zij een goede kijk op het godsdienstig leven in Nederland.¹³⁶

Wat eraan voorafging

Met de financiële hulp van de vermogende Mevrouw J.J. Zeelt uit Baambrugge was het zogenaamde Nieuwe Gebouw aan de Oudezijds Voorburgwal bij de Stoofsteeg aan Schwartz ter beschikking gesteld. Mevrouw Zeelt steunde vooral de Afscheidenen.¹³⁷ Dit gebouw was in eerste instantie bestemd voor de colleges van het op te richten Schotse theologisch Seminarie.

Wat heeft een theologisch seminarie voor verband met de Jodenzending? Op de vergadering van de Schotse commissie van 1 juni 1852 deelde de 'Principal' van het New College, dr. Cunningham, mee dat hij tijdens de Evangelische Alliantie in Londen Schwartz had gesproken over 'een aanbod van een zeker gebouw in bezit van de Free Church om daarin een theologisch seminarie te vestigen.'¹³⁸ Dat was nieuw voor de Schotse broeders! Op een volgende vergadering waar dr. John Duncan aanwezig was, werd besloten om Schwartz om opheldering te vragen over zijn plannen. Hem werd verzocht om op 20 juni opening van zaken te geven. En dat gebeurde! Hij verscheen vergezeld van zijn collega zendelingen Wingate en Smith voor de Schotse broeders in Edimburgh, onder wie de bekende Alexander Keith en Moody Stuart. Een brief van Schwartz van 2 juli kwam er tafel. We lezen: 'Over het gebouw te Arnhem dat nu door de afgescheiden gemeenten voor het seminarie wordt gebruikt...' En dan over het gebouw te Amsterdam: 'om te worden gebruikt als tehuis voor binnenlandse en buitenlandse zending met betrekking

¹³⁵ R. Rainy, J. Mackenzie, *Life of William Cunningham D.D.*, London: T. Nelson and sons, 1871, 392, *She is between seventy and eighty; but strong, active and energetic,—a very pious, good woman, who has suffered persecution in the shape of fines for the faith. She is very wealthy, but lives in the plainest style,—a specimen of old Dutch life, which even in this country, so much less liable to change than our own, is wearing out. She could not speak English, nor we are Dutch; we had no common language understood by both parties, so that we had to communicate through an interpreter. She made a good feast for us and loaded us with honour and food. Everything in the house, gardens, people, and the whole establishment, were intensely Dutch. She lives in a sort of patriarchal magnificence and simplicity,—she herself and the whole thing reminding me forcibly of 'Ma mere' in the Swedish novel. In the evening, we returned to Amsterdam, heartily interested and worn out.*

¹³⁶ Rainy, Mackenzie, 392-393.

¹³⁷ De Greef, 29-30.

¹³⁸ Minutes Committee of the Free Church, 386, 'An offer for a certain building in possession of the Free Church to establish a theological seminary'.

tot Holland en zodra de omstandigheden het toelaten een theologisch seminarie...’ Dienstbode en zuster mevr. Zeelt schenkt 25.000 gulden...’.¹³⁹

Maar de commissie ging niet over één nacht ijs! Eerst wilde zij akkoord gaan met het eerste voorstel, waarbij het alleen om een gebouw voor de zending ging. Na lang wikken en wegen, gaf de commissie toch toestemming voor het seminarie. Een deputatie kwam naar Amsterdam om niet alleen aanwezig te zijn bij de ingebruikname van het kerkgebouw aan de Oudezijds Voorburgwal, maar ook de benoemde docenten te ontmoeten en met hen afspraken te maken. De docenten waren ‘Doctor Capadose, baron A. Mackay, P.J. Elout van Soeterwoude Esq., P.G. Teding van Berkhout Esq, Dr. I. da Costa, Rev. Carl Schwartz en William Smith als zendelingen onder de Joden’. Da Costa kreeg voor zijn docentschap 150 pond sterling *duvanto bene placito* (*ik ben zeer tevreden*). De school betaalde hem een salaris van fl. 1.800,--; de andere docenten gaven hun lessen zonder bezoldiging. Er werd lesgegeven in algemene ontwikkeling, exegese, logica, kerkgeschiedenis, dogmatiek en algemene geschiedenis. Als bestuur werden benoemd Mackay, Elout van Zoeterwoude, Barger, Capadose, Schwartz, Da Costa, Teding van Berkhout en Smith, ‘om als commissie de zaken van het Seminarie van de Free Church in Amsterdam te behartigen.’ Negen jaar lang heeft de school bestaan met 12 tot 16 studenten. De Schotse kerk steunde jaarlijks met 200 Engelse ponden. Aan giften viel niet meer dan fl. 600,-- te rekenen.¹⁴⁰

Het seminarie was eigenlijk mede een idee van Schwartz. Deze voelde zich geroepen om op gedegen wijze weerstand te bieden aan de opkomst van moderne theologie. Da Costa en Capadose misten daartoe de nodige theologische opleiding. Schwartz had in Duitsland een complete studie theologie gevolgd en kreeg zelfs de doctorsgraad. Toen hij vernam dat de theologische opleiding in de Afscheiden kerk te wensen overliet, besprak hij met docent A. Brummelkamp die ook de vergaderingen van de ‘Christelijke Vrienden’ bijwoonde, een alternatief, waarbij hij behalve geldelijke steun (van Mevrouw Zeelt) ook steun van de Schotse kerk nodig had. Het viel niet mee om de Afscheidenen zover te krijgen dat zij hun opleiding in Arnhem zouden stoppen en deze over te plaatsen naar Amsterdam. Maar binnen de kerken van de Afscheiding was zoveel verdeeldheid dat Schwartz zijn wensen maar ten dele

¹³⁹ Minutes Committee of the Free Church, 386, 393, 394, 395, 396, cit. 394-395, ‘Concerning building at Arnhem is now used for the seminary by the separatists’ congregations...’ And than about the building at Amsterdam’: ‘to be used as a home for home and foreign missions in connection with Holland and as soon as circumstances permitted a theological seminary...’ ‘Servant and sister Mrs Zeelt will grant 25.000 guilders...’

¹⁴⁰ Minutes Committee of the Free Church, 398, 400, 411, 413, 414, ‘Doctor Capadose, baron A. Mackay, P.J. Elout van Soeterwoude Esq., P.G. Teding van Berkhout Esq, Dr. I. da Costa, Rev. Charles Schwartz en Revd. William Smith as missionaries to the Jews’, ‘to be a committee for managing the affairs of the Free Church Institution or Seminary at Amsterdam’. Zie ook: De Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil*, 132.

zag gehonoreerd. Uiteindelijk werd het seminarie zonder steun van de Afgescheidenen gesticht. Zo kon na veel teleurstellingen het seminarie van de grond komen. Schwartz zag zijn wens vervuld om zijn taak als zendingspredikant te combineren met die van docent!¹⁴¹

Samenwerking Seminarie, 'Schotsche Zendingkerk' en 'Vrienden Israëls'
Voordat het 'Nieuwe gebouw' in gebruik werd genomen, vergaderden de Schotse afgevaardigden op 17 augustus 1852 ten huize van Schwartz aan de Prinsengracht met afgevaardigden van verschillende comités van de 'Vrienden Israëls' om in het bijzonder de voortgang van het zendingswerk onder de Joden te bespreken. Er waren, behalve van het Amsterdamse comité, afgevaardigden van comités uit Den Haag, Leiden, Gorinchem, Haarlem en Zaandam aanwezig. De bedoeling van de vergadering was ook om duidelijkheid te scheppen in de verhouding tussen het Seminarie, de Zendingkerk en de 'Vrienden Israël. Behalve de takenafbakening stond de samenwerking tussen de drie instanties centraal. Van de Schotse kerk waren afgevaardigd; Moody Stuart en Smith.¹⁴²

Er werden tien besluiten genomen. In de eerste plaats om de noodzaak van colporteurs 'ter verspreiding van Bijbels en traktaten' onder de Joden te benadrukken. Daarbij wordt kennismaking met hun toestand, 'vooral in de kleinere steden en dorpen', 'hoogst wenselijk geacht'. De colporteurs moesten eerst op het seminarie gevormd worden. De zendelingen behoren 'van tijd tot tijd de verschillende lokaties te bezoeken, in verband met de colporteurs'. Vervolgens moeten enkele commissies benoemd worden om de geschiktheid van de colporteurs en evangelisten te beoordelen¹⁴³

Verslag van ingebruikname van het 'Nieuwe gebouw'

In het blad van de Réveilgezinden, *De Vereeniging Christelijke stemmen*, werd uitgebreid aandacht besteed aan de ingebruikname van het seminarie. We lezen het volgende verslag:

Een zeer talrijk gehoor was op den avond van 25 augustus 1852 bijeen in het kerkgebouw op de Oudezijds Voorburgwal bij de Stoofsteeg, tot bijwoning van een aangekondigde openbare vergadering. Deze werd geleid door de eerw. heer Schwartz, voorganger van de Vrije Schotse kerk (Free Church) alhier, die, nadat Psalmgezing de werkzaamheden had ingeleid, de afgevaardigden der Vrije Schotsche Kerk aan de vergadering voorstelde.

¹⁴¹ De vele problemen rondom de stichting van het seminarie zijn beschreven in de diepgravende studie: G.M. den Hartogh, *Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam*, Delft: W.D. Meinema, n.y. Het valt buiten het bestek van onze bijdrage om hier uitgebreid aandacht aan te geven.

¹⁴² *Gedenkboek*, 126-127; De officiële notulen van deze bijeenkomst zijn waarschijnlijk door confiscatie door de Duitse bezetter in de Tweede Wereldoorlog van de archieven van de 'Vrienden Israëls' en zusterorganisaties te Amsterdam verloren gegaan.

¹⁴³ *Gedenkboek*, 126

Als eerste spreker trad op Dr. (William) Cunningham, eerste professor (Principal) aan de Theologische school (New College) van meergenoemde kerk te Edimburgh, en opvolger van Chalmers. Als afgevaardigde uit Schotland deed hij het doel der vergadering uitkomen, zijnde de mededeling van het aanbod, aan de Vrije Schotsche Kerk gedaan, van het gebouw, waarin de bijeenkomst plaats had en van een zekere som gelds, ten einde gebouw en geld te besteden tot bevordering van de binnen- en buitenlandse zendingszaak in Nederland, en zodra de omstandigheden het toelaten, een Seminarie op te richten. Deze school zal openl staan voor afgescheidenen en niet-afgescheidenen der Hervormde Kerk, ja voor eenieder die zal willen gebruik maken van de lessen, aldaar te geven.

Daarna betoogde de redenaar het nauwe verband, dat er te allen tijde tussen de kerk in Nederland en Schotland, en tussen Nederland en Groot-Brittannië in het algemeen, heeft bestaan

Ds. (L.G.) James uit Breda voerde daarna het woord Hij richtte een welkomstgroet tot de Schotten, met des te meer zelfvoldoening, zei hij, omdat een Schot Robert Haldane, van grote zegenrijke invloed was geweest op de kerk te Genève. [James was goed bekend met het Geneefse Réveil].

De derde spreker was Dr. (James) Bannerman, insgelijks professor te Edinburgh. Deze wees op Willem III, Prins van Oranje en Koning van Engeland, die de godsdienstige en staatkundige vrijheid van Groot-Brittannië even zo gered en verdedigd had, als hij het voor Nederland had gedaan.

Vervolgens sprak hij over den strijd in Holland en in Schotland tegen ongelooft en bijgeloof. Na Dr. Bannerman trad de heer Capadose uit 's-Gravenhage op. In zijn rede drukte bij de hoop en het vertrouwen uit, dat de zaak nu ondernomen, een zaak van God is en dat, dit waar zijnde, bijgeloof noch ongelooft haar kunnen benadelen.

De gemeente zong toen een vers uit den 133ste Psalm, waarna de heer Mr. I. Da Costa de aandacht van de aanwezigen boeide door een rede, waarin hij hoofdzakelijk uitweidde over de gezegende invloed, die de regering van Willem III, Prins van Oranje en Koning van Engeland, op de staatkundige en godsdienstige vrijheid had.

Dr. (Alexander) Moody Stuart, predikant te Edimburgh, sprak over de onderneming, die nu is begonnen en waartoe zij, Schotten, door hun zending te Amsterdam meewerken. Zij hadden de overtuiging, dat zij de zegen van God op al hun werk, tot nog toe verricht, hadden ondervonden, omdat zij liefde hadden bewezen aan het volk van God, aan Israël.

Tenslotte sprak de heer baron Mackay uit 's-Gravenhage. Zijn toespraak had voornamelijk ten doel het betoog, dat de besproken zaak waarop de grondslagen der Nederduitse Hervormde kerk berust, goed is, maar dat ook hart en hand openstonden en openstaan voor iedere andere christelijke gezindheid van de Hervormde Kerk.

De godsdienstige handeling werd besloten met het zingen van Psalm 134.¹⁴⁴

¹⁴⁴ *Christelijke stemmen*, 1853, bijblad, 230-233; *Amsterdamsche Courant*, 27-8-1852.

Officiële oprichting seminarie

In het *Gedenkboek* van 1911 lezen we over de officiële oprichting van het seminarie. Op 25 september 1854 vond een officiële bijeenkomst in de pas geopende zendingskerk plaats:

Zo is ons het geboorteuur beschreven van het Theologisch Seminarie voor binnen- en buitenlandse Zending, dat werd opgericht onder het oppertoezicht van de Vrije Schotse Kerk. Het bestuur bestond uit de heren: Dr. C. Schwartz, Ds. R. Smith (die mede als zendeling van Schotland enige tijd met Dr. Schwartz samenwerkte, en later naar Corsock in Schotland vertrokken is), Mr. Is. Da Costa, Jhr. Mr. J. W. van Loon, Mr. J. J. Teding van Berkhout, Mr. G. Groen van Prinsterer, Ds. G. Barger, Dr. A. Capadose, Jhr Mr. P. J. Elout van Soeterwoude — die nog in de algemene vergadering van onze vereniging van 1877 [Nederlandse vereniging voor Israël, NVVI] hulde kwam betuigen aan de geloofsmoed en de volharding in het gewichtig werk van de evangelieverkondiging onder Israël — en Mr. A. Baron Mackay. Behalve de vijf eerstgenoemden behoorde ook Dr. A. F. Van de Laar Jr. tot de eerste docenten. Veel arbeiders in het Godsrijk hebben aan dit Seminarie hun opleiding ontvangen. Ook onze vereniging [NVVI] heeft de vruchten daarvan geplukt.

*Op 25 september 1854 werd ter gelegenheid van het bezoek van twee afgevaardigden van de Vrije Kerk van Schotland een bijeenkomst gehouden in de Schotse Zendingkerk. Mr. Isaac Da Costa leidde de samenkomst, en nadat Ds. Schwartz in het gebed was voorgegaan, sprak Baron Mackay een hartelijk welkomstwoord tot de Schots broeders, waaraan wij het volgende ontleen: “Ik had u nooit tevoren gezien; u trad binnen, wij drukten elkaar de hand, We verstonden elkander. Ziet hier de sympathie van de liefde van het hart. Uit dien hoofde danken wij u als **broeders**, maar ook als **medearbeiders** danken wij u. Het werk is nog gering; wij wenden onze verenigde krachten aan, wij doen al wat wij kunnen, en toch zeggen wij: wij kunnen niets doen. Hoe dan? Omdat wij arbeiden in de kracht van Christus. Wij danken u dat u aan Holland gedacht hebt, om er zendingen onder Israëlieten, Rooms en Protestanten heen te zenden. Wanneer u tegen de Russen strijdt, zijn wij onzijdig; wanneer u daarentegen tegenover de vijanden van Christus staat, zijn wij met u verenigd. Al wat voor Christus is, heeft niets te verwachten van de wereld. In Schotland komen de kerken als ware het uit den grond op, maar ook het geringe werk alhier heeft de Heere lief. En daar naar onze overtuiging het Seminarie op het kruis van Christus gegrond staat, kan noch zal de Heer het vergeten. Deze onze Schotse broeders hebben veel geleden voor Christus; zij hebben dapper gestreden; zij hebben heerlijk overwonnen. Ik spreek slechts van Schotland, daarbij zwijgende van de Hollandse medearbeiders, en zal niet veel gewagen van den arbeid van de liefde, de kennis, de gaven, die zij met onvermoeide volharding aan dit Seminarie wijden, teneinde het te doen bloeien en er een krachtige invloed aan te verzekeren. In de naam van al de hier vergaderden*

*druk ik u bij deze de broederhand, terwijl ik u nogmaals als medearbeiders welkom heet”.*¹⁴⁵

Ook de bekende Schotse predikant en latere hoogleraar aan het college van de Free Church in Aberdeen, Dr. David Brown (1803-1897), die ook tot de afvaardiging uit Schotland behoorde, sprak een woord. Hij is vooral bekend geworden door zijn studie over de wederkomst van Christus en over het herstel van het Joodse volk. Ook behoorde hij tot de vriendenkring van ‘Rabbi’ Duncan en heeft hij diens leven beschreven.¹⁴⁶ We nemen een gedeelte van deze indrukwekkende rede over:

Wij zijn hier, in verband met de zending en met het Seminarie alhier gevestigd. De Vrije Kerk van Schotland heeft als beginsel, dat individu's en kerken eerst zelf moeten ontvangen, maar dan ook uitgeven. Zij gelooft dat het een wet is in het Koninkrijk der hemelen, dat hoe meer men geeft, hoe meer men ontvangt. Als wij ons in onszelf wilden opsluiten, dan wij zouden spoedig verwijnen en sterven. Zichzelf uitbreiden is zichzelf behouden. Wij kunnen niet de gehele wereld evangeliseren en hebben daarom aan bepaalde plaatsen onze aandacht gewijd. Wij trachten in ons eigen vaderland te evangeliseren, de heidenen het Evangelie te brengen, de onze eigen zendelingen in de Engelse koloniën te volgen. Daarbij trekken ons vooral op het vasteland de Protestanten aan, die door Roomse overmacht en overmoed worden vertreden en vertrapt. Ook aan de Jood brengen wij het Woord des levens, niet alleen omdat hij evenals de heiden een ziel heeft, maar ook omdat het herstel van Gods volk zal wezen het leven uit de doden (Rom. 11). Wij zijn hier gekomen om te zien welke voortgang de arbeid onder Israël heeft, en kunnen nu met Job zeggen: ‘Met het gehoor des oors hadden wij van u gehoord, maar nu ziet u ons oog’ (Job '42 : 5). Wij bezochten Bonn, Breslau en Berlijn. In Amsterdam zijn grote en eigenaardige zwarigheden, maar meer wijze, krachtige en gelukkige pogingen dan hier, hebben wij nergens zien aanwenden. De prediking van het Evangelie intussen is niet de zaak van een enkele kerkgroepering, maar van alle kerken; en daarom maken wij door ons evangeliseren in deze stad geen inbreuk op de rechten van anderen. Er rust een bijzondere verplichting op die kerken en op die landen, waar Israëlieten wonen. De grootste weldaad, die u de Joden kunt bewijzen, is: hen tot Christus en Christus tot hen te brengen. Wees ons hierin behulpzaam; u

¹⁴⁵ *Gedenkboek*, 128.

¹⁴⁶ D. Brown, *Christ's Second Coming: Will it be Premillennial?*, New York: R. Carter and brothers, 1856; D. Brown, *The Restoration of the Jews: The history, principles, and bearings of the question*, Edinburgh, A. Strahan & Co., 1861, London: Hamilton, Adamx, & Co, 1861. Brown verdedigt in deze studie het post-chiliastische standpunt, dat door de meest Schotse theologen in de zeventiende en achttiende eeuw werd aangehangen, in tegenstelling tot de pré-chiliastische visie van de Bonar broeders en Da Costa.

*kunt hun geen vriendelijkheid bewijzen, zonder daardoor ook zelf gezegend te worden.*¹⁴⁷

Brown memoreerde in dezelfde toespraak de stichting van het Amsterdams Seminarie:

*Grote delen van de bevolking kunnen van den kansel af niet bereikt worden. Velen zijn voor de gewone prediking ontoegankelijk. In Schotland nemen de massa's toe, als het ware, over het hoofd: een watervloed stroomde aan en daarom zag elke kerkgroepering uit naar nieuwe middelen. Wij vonden deze middelen, omdat wij ze met inspanning en gebed zochten. Colporteurs, Bijbellezers, evangelisten werden uitgezonden: eenieder — dit werd ons duidelijk — moet zendeling zijn. Deze middelen kunt ook u in Nederland niet ontberen. U moet de kennis van God vanuit de Bijbel overal brengen. Dit is niet ons werk, maar het uwe; en terwijl wij wensen u de vereiste werkers voor te bereiden, hebben wij recht op uw ondersteuning en op uw gebeden. Neem dit werk ter hand, breidt het uit, vervult uw volk met de gezonde leer. Het echte conservatisme is gedurige verbetering op goede en hechte grondslagen. Het Evangelie is het enige geneesmiddel voor alle kwalen en voor de kwalen van allen. Het volk smacht naar het brood des levens; zo u het hun niet uitreikt, zullen er overal lieden opstaan, die op eigenwillige wijze de bestaande behoefte zoeken te bevredigen. Wilt u dit euvel voorkomen en u vrijwaren voor ongeleerde, ongeschikte voorgangers, die overal verwoesting aanrichten, — welaan, maakt dan gebruik van beter toegeruste arbeiders die u met hartelijkheid en liefde aangeboden worden. Velen gevoelen de genoemde behoefte. Wij bekennen, dat hetgeen wij doen, niet meer dan een zwakke poging kan heten, maar terwijl anderen spreken, wordt hier ten minste gehandeld. 'Verachten wij de dag der kleine dingen niet.'*¹⁴⁸

Docent Mr. J. J. Teding van Berkhout gaf een weergave hoe dat het Seminarie inmiddels was opgestart. Brown en de andere Schotten konden hieruit opmaken dat de studie gericht was op daadwerkelijke evangelisatie en zending. De opzet was de toerusting van hen die met een roeping lopen om de boodschap van het kruis aan de medemensen op straat te brengen en met hen daarover te spreken. We geven deze docent zelf het woord:

Wij begonnen onze werkzaamheden een jaar geleden met negen studenten, waarvan twee ons spoedig verlieten. Eén van de studenten die de opleiding vervolgden, werd tot evangelist in België aangesteld. U hebt hem in dit gebouw kunnen horen, toen hij informatie gaf over zijn arbeidsveld en zijn werk. Bij de zeven overblijvende studenten kwamen acht anderen. Onder dezen was er één, die ons spoedig verliet: wij willen hopen en bidden dat de Heere hemn

¹⁴⁷ *Gedenkboek*, 129. Gebruikt is de Nederlandse versie die in het *Gedenkboek* staat afgedrukt.

¹⁴⁸ *Gedenkboek*, 129. Zie vorige noot.

*oprechtheid in de vrucht der lippen en in de wandel wil geven. Twee anderen zijn geplaatst, de een als catecheet op een dorp in Gelderland; de ander, een gewezen Kapucijner monnik wiens bekering en levensweg zoveel belangstelling bij de Protestanten in Nederland hebben opgewekt, is naar België gegaan, om daar voor de praktijk van de evangelie-arbeid verder voorbereid te worden. Een ander van onze studenten heeft ons dezer dagen verlaten met het uitzicht tot de evangelie-arbeid ergens in ons vaderland gebruikt te zullen kunnen worden. Wij hopen dus onze werkzaamheden met elf studenten en zovelen als zich nu nog zullen aanmelden en aangenomen kunnen worden, te beginnen. Het is een klein begin, maar wij zijn ten minste begonnen te laten zien, dat wij in de behoeften aan evangelisatie in ons vaderland en in België wensen te voorzien.*¹⁴⁹

Behalve de genoemde sprekers, voerden John Bonar uit Schotland, J. de Liefde, en Groen van Prinsterer het woord.

Voortgang zendingswerk

Het is opvallend dat het genootschap ‘Vrienden Israëls’ zich aanvankelijk beperkte tot de bedestonden en samenkomsten in het ‘Nieuwe gebouw’. Daarbij werd ‘De Heraut’ onder de Joden verspreid. Concrete plannen voor straat-evangelisatie lieten een tijdlang op zich wachten. Schwartz en Da Costa werden voor dit werk niet vrijgesteld. Hun dagtaak was behoorlijk gevuld, zodat voor andere activiteiten weinig of geen tijd overbleef. Dit gold ook voor de andere bestuursleden. ‘Tot bevordering van de Israëls hogere belangen’ werd een colporteur aangezocht die het buitenwerk op zich wilde nemen. Daartoe werd Hero Jacobsz. Blom in dienst genomen. Deze ging met veel voortvarendheid te werk. Maar het bleek ploegen op rotsen te zijn! Hij deelde traktaatjes uit en probeerde gesprekken met Joden aan te gaan. Al gauw bleek dit niet de juiste aanpak te zijn. Het jaarverslag van het genootschap over 1855 geeft het volgende aan over de resultaten van het colporteurswerk:

*Het is ons echter zeer smartelijk hierbij te moeten voegen, dat wij onze werkzaamheden tot de Joden zelf niet zodanig hebben kunnen uitstrekken. Als wij gewenst en ons eerder hadden voorgesteld. Al onze pogingen om door middel van onze colporteur meer rechtstreeks onder hen te arbeiden... zijn zeer kort geweest en afgebroken geworden door felle tegenstand, zodat wij, althans vooreerst, aan een onmiddellijke evangelisatie onder de Joden niet meer kunnen denken.*¹⁵⁰

De bestuursleden van het Amsterdamse comité, Da Costa, Schimsheimer en Dinger zagen de realiteit onder ogen en besloten om zich te beperken tot de bidstonden. Dit betekende een grote teleurstelling voor alle betrokkenen bij dit werk in de hoofdstad.

¹⁴⁹ *Gedenkboek*, 130.

¹⁵⁰ Zie voor dit citaat en de vorige alinea: Wielenga, 14.

In 1856 werd het blad ‘de Vriend Israëls, door het Amsterdamse comité in het leven geroepen om zich meer dan ‘De Heraut’ op de Joden te richten.¹⁵¹

De Schotse Zendingskerk aan de Amstel

De ‘Franse Comedie’

Het Seminarie voorzag in een grote behoefte, maar dit ging niet ten koste van de zendingssamenkomsten, die meest Schwartz werden geleid. Ondanks de tegenstand van Hervormde zijde en van de rabbijnen, mochten de diensten zich in de een grote belangstelling verheugen. Het waren echter niet zozeer Joden, maar belangstellende christenen die naar de diensten gingen. Dit kwam vooral door het ontbreken van een Bijbelse prediking in de hoofdstad.

De kerk aan de Oudezijds Voorburgwal bleek al gauw te klein te zijn om de toeloop van bezoekers te bevatten. Toen het gebouw te klein werd voor het aantal toehoorders, werd in 1856 de voormalige ‘Franse Comedie’ op de Erwtmarkt aangekocht en omgebouwd tot een kerkgebouw dat veel meer hoorders kon bevatten. Het kerkgebouw waarnaar Schwartz verhuisde kreeg de naam van ‘Schotsche Zendingskerk’.¹⁵² Saphir schrijft over de nieuwe kerk:

Na enige tijd begon hij [Schwartz] een godsdienstoefening te houden op de dag des Heeren. Weldra nam het gehoor zó toe, dat de ruimte niet voldoende was, en na enige jaren verkreeg hij een kerk, die 1400 mensen kon bevatten en elke zondag geheel gevuld was, met een schaar aandachtige toehoorders. Deze predikuren maakten een groot deel van zijn arbeid uit, en daarom is het nodig, dat wij met een enkel woord aangeven wat hem bewoog ze in te stellen, en in welke betrekking zij stonden tot zijn werk onder de Joden.¹⁵³

Mevrouw Zeelt maakte ook de financiering van de aankoop van de Franse Schouwburg mogelijk, maar wel op basis van het doel om het gebouw ook te bestemmen voor het seminarie. Daarbij kon het bedrag van twintigduizend gulden dat ze in 1850 had geschonken voor de uitbreiding van Theologische school van Brummelkamp in Arnhem worden aangewend voor de verplaatsing van de school naar het nieuwe gebouw. Na een ingrijpende verbouwing zou het voor seminarie, pastorie en kerkzaal geschikt zijn.¹⁵⁴

Deze zendingskerk kwam op naam te staan van de Free Church die het werk van Schwartz en dat van het Schotse seminarie ondersteunde. Dit gebouw werd als kerkgebouw op 21 mei 1856 officieel in gebruik genomen. De dienst werd door Schwartz geleid die stil stond bij Zacharia 4:6, ‘... Niet door kracht, noch door geweld, maar door Mijn Geest zal het geschieden...’. Dit was de

¹⁵¹ Wielenga, 13, 14.

¹⁵² De Greef, 32.

¹⁵³ A. Saphir, *Ter gedachtenis aan dr. Carl Schwartz*, Amsterdam: H. de Hoogh & Co., 1871, 21. Andere bronnen spreken van 2.000 hoorders!

¹⁵⁴ De Greef, 33.

mijlpaal voor de zending onder het volk van Israël dat door de Schotse kerk werd ondersteund! Op het gebouw van de ‘Schotsche Zendingskerk’ prijkten de Bijbelwoorden: ‘Predikt het Evangelie aan alle creaturen’.

Schwartz hoopte dat de Hebreeuwse woorden uit Jesaja de Joden nieuwsgierig zouden maken om de kerk binnen te gaan. Hij geeft aan waarom hij deze tekst gekozen had:

Wij hebben deze woorden der Schrift in Hebreeuwse letters voor de Kerk geplaatst, voorzeker niet om de Israëlieten te tergen of bij wijze van een aardigheid, maar als uitdrukking van een heilig en gewichtig beginsel. Israëlieten, die Jezus als hun Messias belijden, hebben geenszins opgehouden Joden te zijn; zij zijn geen afvalligen, zijn niet tot de heidenen overgegaan. Wel weten wij, dat de grote meerderheid van de Joden Jezus van Nazareth heeft verworpen, en dat slechts een minderheid Hem als den Messias erkend heeft. Maar de geschiedenis van Israël, van geheel het Koninkrijk van God, bevestigt ten duidelijkste, dat de waarheid bij de meerderheid niet is. In het midden van een diep verbasterd geslacht was Noach, de enige die met de zijnen met God wandelde, en onder vele afgodendienaars werd Abraham als de enige geroepen. Tegenover een geheel volk, dat om een gouden kalf danste, stond Mozes alleen, en Elia, de enige, bood het hoofd aan vorst en volk, aan honderden priesters van Baäl. Alle Joden, die Jezus als hun Messias belijden, bekennen daarmede, dat zij zich voegen bij de minderheid van hun vaders, die Jezus hebben erkend, gediend en verkondigd.¹⁵⁵

Moordaanslag

De climax van de haatuitingen van Joodse zijde kwam twee jaar nadat het gebouw van de Zendingskerk in gebruik was genomen. Op 1 augustus 1858 vond in de kerk een moordaanslag plaats. Schwartz hield een preek over Johannes 12 vers 26, ‘Zo iemand Mij dient, de Vader zal hem eren’. Onder het preken kwam een Joodse jongeman ongemerkt de trap van de kansel op en stak de prediker een dolk in de linkerschouder. De aanleiding vormde het uitreiken van een traktaatje door enkele Amerikaanse christenen bij enkele synagogen. De jongeman meende dat Schwartz hierachter zat en wilde daarom wraak nemen. De predikant raakte zwaargewond. Capadose die ook aanwezig was, snelde naar de plaats des onheils om zijn vriend te helpen. Voor zijn leven werd gevreesd, maar gelukkig herstelde de gewonde prediker. In Nederland en Schotland werden gebeden opgezonden, die God verhoorde. De jonge dader was gegrepen en kreeg gevangenisstraf. Toen het met Schwartz wat beter ging, bezocht hij de moordenaar in de gevangenis. De gebeurtenis had de zendeling wel aangegrepen, maar hem meer gelouterd en versterkt om met kracht zijn werk voort te zetten.¹⁵⁶

¹⁵⁵ *Gedenkboek*, 121-122.

¹⁵⁶ Wielenga. 25-26; *Gedenkboek*, 135

De reacties in het land op deze moordaanslag waren verschillend. De ‘modernen’ zagen deze gebeurtenis als een oordeel, omdat zij het zendingswerk in de vormen zoals Schwartz, Capadose voorstonden, afkeurden. Zij schreven zelfs een kritisch artikel ‘Het oordeel van de Amsterdamse correspondent van de *Christian Times* over de zendelingen voor de bekering der Joden’. Deze kritiek werd vooral geuit tegen het ‘genootschap’ van Da Costa en Capadose, die volgens hen als proselieten ‘het minst van allen voor dit werk geschikt zijn.’ Zij wakkeren alleen maar haat aan van Joden tegen christenen!¹⁵⁷

Oprichting ‘De Nederlandse Vereniging voor Israël’

Blijdschap bij het Amsterdamse Comité

Het Amsterdamse Comité van de ‘Vrienden Israëls’ was ook blij met het nieuwe, veel grotere gebouw aan de Amstel. In 1857 gaven de leden van de Amsterdamse afdeling, Da Costa, Schimsheimer en Dinger, uitdrukking van hun blijdschap over het ontsluiten van ‘een fraai en ruim kerkgebouw op een plaats, waar vroeger de wereld een van haar hoogste vermaken genoot.’ Hierbij tekenden zij aan ‘dat de vooroordelen tegen de verwachting van de toekomstige bekering van de Joden en de wederoprichting van het Koninkrijk aan Israël aan de Heere Jezus Christus bij velen begonnen te wijken.’¹⁵⁸

In profetisch perspectief

Da Costa, Schwartz en vooral de Schotten plaatsten de zending onder de Joden in profetisch perspectief. Dit kwam tot uitdrukking in artikelen in periodieken als ‘De Heraut’ maar vooral in de publicaties van Da Costa. Zo schreef hij in 1855 zijn *Vijfentwintig stellingen over de nationale wederoprichting van Israël en de wederkomst van de Heere Jezus Christus in heerlijkheid*. Deze stellingen werden aangeboden ‘aan de Vergadering van Evangelische Christenen te Parijs in hun zitting van 30 augustus 1855.’ Da Costa was zelf niet aanwezig op de Evangelische Alliantie in Parijs, maar in ieder geval sloot zijn visie nauw aan bij die van de Alliantie. Het valt buiten het bestek van deze bijdrage om uitgebreid op de stellingen in te gaan.¹⁵⁹

Dit geldt ook voor de studie van de Zwitserse Réveilman Emile Guers (1794-1882): *Israëls toekomst en herstel benevens een schets van het Duizendjarig Rijk* (1875). Het werd uitgegeven door de Evangelische Alliantie en kwam in verschillende vertaalde edities op de markt. De Nederlandse vertaling verscheen met een aanbevelend woord van Schwartz, gedateerd januari

¹⁵⁷ Wielenga, 26.

¹⁵⁸ *Gedenkboek*, 131.

¹⁵⁹ *Vijfentwintig Stellingen over de Nationale Wederoprichting van Israël en de Wederkomst van den Heere Jezus Christus in Heerlijkheid aan de Vergadering van Evangelische Christenen te Parijs, in hunne zitting van 30 Aug. 1855*, n.p.

1863. Hoewel hij afstand neemt van de mening van Guers over het Vrederijk, geeft hij luid duidelijk zijn instemming met de schrijver weer en weerspreekt de zogenaamde vervangingsleer:

*En terwijl zij, waar ooit van bedreigingen tegen Israël gesproken wordt, volkomen bereid zijn, om aan het letterlijke Israël te denken, aarzelen zij niet, zodra er melding gemaakt wordt van een belofte, onmiddellijk hun eigen vroegere uitlegging te vergeten en te beweren, dat men hier moet denken aan het geestelijk Israël, ' t geen zij zelf zijn. Een zodanige handelwijze komt voorzeker niet overeen met Gods Woord, en kan nauwelijks eerlijk genoemd worden. Want wie geeft ons het recht, om het Woord van God naar ons eigen behagen, bijna zeg ik, in ons eigen voordeel uit te leggen?*¹⁶⁰

*Tegenover Rome, het Rationalisme en een in zijn stelsels verstrikt en verstijfd Orthodoxisme, beroepen wij ons op het Woord, dat wij in zijn letterlijke opvatting gehandhaafd willen zien. Wij verschillen soms van Guers en wel niet alleen in enkele bijzonderheden, maar zouden zijn beschouwing over het duizendjarig rijk niet als de onze willen erkennen. Nochtans aarzelen wij niet dit werk dringend aan te bevelen, en wel omdat het probeert recht te doen aan de Schrift, omdat de schrijver oprecht begeert de wil van God, de openbaring des Geestes, te kennen, omdat hij waarheden, die van het hoogste belang zijn, tot een rechte waardering van Gods gedachten over Zijn rijk in een helder licht plaatst.*¹⁶¹

Einde van het 'Genootschap Vrienden Israëls'

Het genootschap van de 'Vrienden Israëls' werkte nauw samen met de zending van de Free Church. Op voorstel van Schwartz werd op 17 juni 1858 in de Schotse Zendingskerk de eerste algemene vergadering van het genootschap gehouden. Uit veel plaatsen in het land waren afgevaardigden naar Amsterdam gekomen. Capadose gaf een overzicht van het ontstaan van de 'Vrienden Israëls' en Schwartz verklaarde dat zending van de 'Free Church' van Schotland was voortgekomen uit de bidstonden die door plaatselijke comités werden georganiseerd. Da Costa wees op de rijke beloften die voor het volk van de joden gelden. Ook Nederland kon betrokken worden bij de vervulling van de profetieën over het oude bondsvolk!

Nederland en Israël zullen erdoor gezegend worden. Reeds is de zegen merkbaar bij de hier aanwezige Israëlieten, die niet zoeken hun maagschap naar het vlees, maar het belang van het geestelijk Israël en van Nederland. Dr. Capadose had het voorrecht hier bidstonden in te voeren. De zending van Dr.

¹⁶⁰ E. Guers (J.B. Puttelaar, vert.), *Israëls toekomst en herstel benevens een schets van het Duizendjarig Rijk*, Amsterdam: A. van Oosterzee, 1875, citaat 'Voorwoord', II.

¹⁶¹ E. Guers (J.B. Puttelaar, vert.), *Israëls toekomst en herstel*, citaat 'Voorwoord', III.

*Schwartz, dat ook op veel manieren dienstbaar is aan het belang van Kerk, is er een vrucht van.*¹⁶²

De woorden van Da Costa hadden op de aanwezigen indruk gemaakt. Ook de plannen die Schwartz had ontwikkeld voor de verdere uitbouw van het zendingswerk, vonden instemming. Capadose deed mededelingen ‘over de vruchten van de bidstonden onder de Joden, zowel bij bijzondere personen als in het algemeen.’ De voorzitter merkte hierbij ook op dat ‘de zending van de Vrije Schotse kerk in Amsterdam een vrucht was van de bidstonden, een op velerlei wijze weldadige vrucht, zowel voor de Joden als voor Israël.’ Ds. H.W. Witteveen uit Ermelo die de zending een warm hart uitdroeg, sprak de wens uit dat de Amsterdamse commissie een permanente commissie zou gaan vormen en nauw met de Schotse zending samenwerken.¹⁶³ En ds Felix gaf namens zes comités in Friesland het verzoek door ‘om de bidstonden in te richten voor de volheid der heidenen en de zaligheid van Israël.’ Daarop werd met instemming gereflecteerd. Aan het einde van samenkomst gingen de aanwezigen en naar de kerkzaal om met elkaar met gemeenschappelijk gebed af te sluiten. Er werd gebeden ‘voor de Christenheid, voor Israël en voor de heidenen, ten doel hebbende om door dit drievoudig snoer van voorbiddingen, van de God van alle genade af te smeken voor de uitstorting van de Heilige Geest over alle vlees.’¹⁶⁴

Heengaan van Da Costa

Een zware slag voor Schwartz was het wegvallen van zijn grote steun bij het zendingswerk: Isaac da Costa. Deze overleed op 28 april 1860. Hij had de oprichting van de nieuwe ‘Vereniging’ niet mee mogen maken. Jarenlang was hij voorzitter van het Amsterdamse comité geweest. Schwartz schrijft een artikel ter nagedachtenis van deze voorman van het Nederlandse Réveil. Hij vertelt dat ze veel contact met elkaar hadden en over belangrijke zaken overleg pleegden. Da Costa was direct betrokken bij zowel het zendingswerk onder de Joden als het Schotse Seminarium. Als docent verzorgde hij verschillende vakken en volgde hij de studieresultaten van studenten met verschillende achtergrond, waarbij sommigen tot colporteur van de zending werden gevormd. Schwartz begeleidde zijn broeder op weg naar de doods Jordaen. Meermalen sprak hij dan over Psalm 23. Hij liet later een boekje over deze Psalm uitgeven dat hij aan de weduwe Schwartz opdroeg.¹⁶⁵

Bij de begrafenis getuigden, behalve Schwartz, ook andere medewerkers die jarenlang met hem hadden samengewerkt. Zo getuigde J.W. van Loon als medebestuurder en -docent aan het seminarie:

¹⁶² *Gedenkboek*, 134-135. Zie voor een uitgebreid verslag van deze vergadering: *De Vriend Israëls*, nr. 6, 41-44.

¹⁶³ *De Vriend Israëls*, nr. 6, 42; *Gedenkboek*, 135

¹⁶⁴ *De Vriend Israëls*, nr. 6, 43, 44.

¹⁶⁵ Zie vooral: C. Schwartz (red.), *Ter gedachtenis Mr. Isaäc ds Costa*, Amsterdam: H. de Hoogh, 1860. Ook: De Greef, 44-45 en C. Schwartz, *De herder en de kudde. Overdenkingen naar aanleiding van Psalm XXIII*, Amsterdam: H. de Hoogh, 1861.

*Een laatste herinnering zweeft mij voor de geest. Het was toen hij reeds op het sterfbed lag uitgestrekt. Nog eenmaal liet hij ons nabij komen aan zijn bed, om met bevende lippen en bewogen hand de zegen van God te vragen op het werk dat hij had aangevangen en voortgezet, dat de uitbreiding van het Evangelie en de leer van Christus ten doel had en om ons aan te sporen, dat het werk ter ere Gods en tot heil van zoveel mensenzielen vruchtbaar te maken.*¹⁶⁶

Sluiting van seminarie

Met Da Costa viel een grote steunpilaar van de Schotse zending en de ‘Vrienden Israëls’ weg. De Schotse kerk zond dr. John Bonar naar Amsterdam om verder te overleggen over de continuïteit van de school. Zijn verslag somt de moeilijkheden op, die men tegenkwam. Bij het sterven van Da Costa kwam het gebrek aan sympathie bij de vrienden in de Hervormde kerk openbaar. Dan waren er de weinige vooruitzichten voor de afgestuurde studenten die niet verder toegelaten voor vervolgopleidingen aan de universiteiten. De overgebleven betrokkenen, Schwartz, Teding van Berkhout, Van Loon en De Neufville, waren somber over het bestaansrecht van de school.’ Ze voelden, zoals de heer Berkhout zei, dat God in zijn voorzienigheid de sleutel in de deur had gestoken, maar ze aarzelden om hem met hun eigen hand in het slot te draaien, en moesten dat dan ook door anderen laten doen als dat nodig was.’ Bonar bedankte hen voor hun medewerking en besloot in overleg op 17 september 1861 tot sluiting van het seminarie over te gaan.¹⁶⁷

De nieuwe landelijke vereniging: ‘Nederlandsche Vereeniging voor Israël

Het Amsterdamse comité vond in 1860 de tijd rijp om hun werk aan Schwartz over te dragen. Schwartz maakte nu deel uit van het comité. Enkele leden traden af en nieuwe leden werden toegevoegd. Hoewel niet alle plaatselijke comités zich bij het genootschap aansloten, kreeg het steeds meer aanhang. Op de vergadering van november 1860 werd besloten om de structuur van het genootschap vastere vorm te geven. In het blad van de ‘Vrienden’ werd op 31 juli 1860 reeds melding gemaakt van de plannen om de werkzaamheden van de ‘Vrienden’ onder te brengen bij een nieuwe vereniging. De bidstonden zouden worden voortgezet en uitgebreid. Schwartz zal een aantal predikanten benaderen om in de periode van september 1860 tot september 1861 in de bidstonden voor te gaan en daarbij de ‘Twaalf kleine profeten’ uit te leggen. Thema’s die dan aan de orde moeten komen zijn de nationale bekering van Israël en de zegen voor alle volken die hierop zal volgen. Ook wordt melding gemaakt van het

¹⁶⁶ *Gedenkboek*, 99-101, citaat 101.

¹⁶⁷ De Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil*, 132, citaat 132, ‘They felt, as Mr. Berkhout said, that God in His providence had put the key into the door, but they hesitated with their own hand to turn it in the lock, and must that to other, if it must be done.’

voornemen om een evangelist die aan het seminarie wordt opgeleid, aan te stellen zodra hij zijn studie heeft afgerond.¹⁶⁸

Zo werd de “Nederlandsche Vereeniging voor Israël” opgericht. In het eerste jaarverslag dat op de jaarvergadering in oktober 1862 werd gepresenteerd, werd met blijdschap meegedeeld dat de nieuwe vereniging 1500 telde en dat 20 afdelingen zich hadden aangesloten. De secretaris meldt: ‘Deze verwachting is het gehele jaar door steeds meer en meer door de uitkomst overtroffen.’ Jammer genoeg kreeg ook deze vereniging geen koninklijke goedkeuring!¹⁶⁹

Het blad van *De Vrienden Israëls* hield met de oprichting van de nieuwe vereniging in 1861 op te bestaan. Merkwaardig is de opmerking van Schwartz in de jaargang dat de redactie van dit blad dezelfde is als van die van *De Heraut*. Het blad *De Vrienden Israëls* hield echter in 1861 op te bestaan en werd in januari 1862 opgevolgd door nummer 1 van *De hope Israëls*, het orgaan van de nieuwe vereniging. Redacteur Schwartz zette uiteen wat de intenties van het bestuur van nieuwe vereniging waren:

*Wij wensen de voortzetting van de Vriend Israëls maar in zeer gewijzigde vorm te zijn... Wij wensen het voornaamste van hetgeen **door** Israël en **voor** Israël geschiedt mee te delen. Beide zijn nodig om Israël recht te kennen en de kennis van dit volk te vermeerderen. Dat is onze behoefte. Wij zijn het orgaan van de Nederlandse Vereniging voor Israël, waarvan het doel is: Israël tot Christus te brengen en de christenen op Israël te wijzen (...). Wij zullen ons erin verblijden, zo men ons gepaste korte stukken en ontmoetingen met en getuigenissen van Israëlieten meedelen wil (...).*¹⁷⁰

Zegen en teleurstelling

In hoeverre was de oprichting van de landelijke vereniging effectief ten opzichte tot de oude situatie van het zendingswerk? Was het aantal mogelijkheden om het werk onder de Joden te verbreden nu verbreed? Schwartz was positief over de voortgang van het werk. Hij schreef in februari 1862:

*Wij moeten wel geloven, dat de Heere de gebeden, die sinds jaren door de Vrienden Israëls opgezonden werden, in deze dagen op ons klein geloof op beschamende wijze verhoort. Wanneer wij bedenken, dat zich binnen weinige weken twee-en-dertig predikanten en 5 à 600 leden bij de jeugdige Vereniging aangesloten hebben, dan moeten wij wel erkennen, dat de God van Israël de harten van Zijn kinderen hiertoe heeft bewogen, en Hij zich over Zijn volk wil ontfermen. De vruchten der veelvuldige gebeden van de Vrienden Israëls worden thans geplukt, en wij oogsten wat ook zij, worstelende met de Heere, gezaaid hebben.*¹⁷¹

¹⁶⁸ De Greef, 45-46.

¹⁶⁹ *Gedenkboek*, 134-137-140; Wielenga, 14-16.

¹⁷⁰ Wielenga, 15, citaat 15; De Greef, 43-44.

¹⁷¹ *Gedenkboek*, 137-138.

De verbreding van het draagvlak had niet direct successen voortgebracht, maar Schwartz was positief, omdat hij de vruchten van het gebedswerk van de ‘Vrienden’ zag opkomen onder een nieuwe organisatie. En de hartelijke adhesiebetuigingen uit het hele land waren een stimulans om het werk voort te zetten. Hij schreef in ‘De Heraut’ ‘dat een zo spoedige medewerking uw verwachting overtroffen heeft (...). Deze toonzetting verwekte ook op de eerste jaarvergadering op 22 oktober in 1862 nieuwe impulsen. Schwartz memoreerde in zijn openingswoord de onopgeefbare band tussen de christengemeenten en Israël:

*Het welzijn van de gemeente is en blijft immer nauw met Israëls welzijn verbonden. Dreigt de gemeente nu in het heidendom weg te zinken, ontkent het ongeloof de wonderen en feiten van de openbaring, de persoonlijkheid zelfs van God, , tegenover deze loochening staat één feit: het bewaarde Israël. Israël te midden van de volken verstrooid en vaak door die volken voortgedreven en verjaagd.*¹⁷²

Intussen ontwikkelde Schwartz nieuwe initiatieven om meer interesse te kweken onder de Joodse bevolking. In het decembernummer van 1862 van *De Hope Israëls* geeft hij een verslag van een kinderkerstfeest op Tweede Kerstdag in de Zendingskerk. Het was ‘een eerste proefneming om het Kerstfeest in betrekking te stellen tot Israëls’. Er waren 1200 kinderen op af gekomen. ‘De vrolijke gezichten van de kinderen, de opgewekte stemming van de bijeenkomst, het bezielde en bezielende woord van de sprekers, gezang en gebed, alles tezamen maakt het feest dat wat het is en dat kan men immers niet op het papier weergeven’.¹⁷³

Het succes van het kinderfeest was reden voor de oproep aan alle plaatselijke afdelingen van de Vereniging om het voorbeeld van Amsterdam te volgen. Maar alleen de hoofdstad en Hilversum gingen over de oprichting van een *Kindergenootschap voor Israël* (1863). De Vereniging gaf vanaf 1869 een eigen maandbladje uit dat onder Joodse kinderen werd verspreid. Maar na verloop van tijd liep de belangstelling hiervoor terug. In oktober 1864 werd door enkele vrouwen een *Zustervereniging voor Israël* opgericht. Maar hun pogingen om ‘arme meisjes uit Israël te onderwijzen en langs die weg met hun ouders in aanraking te komen’ door zondagsscholen en breischolen te stichten werkten averechts. Door de tegenstand van Joodse zijde moesten de vrouwen hiermee stoppen. Zij beperkten zich tot het uitdelen van liefdegaven en het uitdelen van traktaatjes.¹⁷⁴

Als redacteur van *De Heraut* en *De Hope Israëls* schreef Schwartz regelmatig over incidenten bij zendingsactiviteiten. Zo lezen we dat bij het uitdelen van traktaatjes de colporteur door een groep Joden in elkaar werd geslagen. ‘Wij kunnen niet door de straten van de Joden gaan, zonder aan allerlei baldadigheden blootgesteld

¹⁷² *Gedenkboek*, 140.

¹⁷³ *De hope Israëls*, 1862, nr. 4, december; Wielenga, 16.

¹⁷⁴ Wielenga, 16-17.

te zijn.’ Proseliëten werden verhinderd om in Jodenwinkels te kopen. Scheldpartijen en pesterijen waren aan de orde van de dag. Het was om moedeloos te worden.¹⁷⁵

Hoopgevende gebeurtenissen waren doopdiensten van tot geloof gekomen Joden. Het blad *The scattered nation* spreekt in een uitgave in 1867 van ‘van ongeveer vijftig Joden, jong en oud, in een periode van vijftien jaar’.¹⁷⁶ Zo werd een heel gezin gedoopt in de Zendingskerk. Maar de vader van het gezin werd op alle mogelijke manieren dwarsgezet. Hij werd met stenen bekogeld en raakte hierdoor gewond. Met Stefanus riep hij uit op zijn sterfbed: ‘Heere, reken hun deze zonde niet toe!’ En vaak zei hij: ‘Het gebed dat ik voor hen doe is tot hun zaligheid.’ Zo eindigde hij zijn leven.¹⁷⁷

Ten opzichte van de totale Joodse gemeenschap is het aantal dopelingen gering. In feite hebben zijn initiatieven om andere methoden te gebruiken niet het gewenste resultaat opgeleverd. De Joodse gemeenschap in Amsterdam bleek in de praktijk een onneembare vestiging te zijn. Volgens Schwartz kwam doordat de Joden in een wijk bij elkaar woonden en daar de dienst uitmaakten. Zij werden daarbij geholpen door de rabbijnen die ook in geschrifte felle agressie toonden naar Schwartz en zijn colporteurs. Schwartz zelf durfde zich niet in de Jodenwijk te vertonen! Overigens bezocht hij in werkelijkheid geen Joden!¹⁷⁸

Vertrek en overlijden van Schwartz

Schwartz neemt afscheid

Een zware slag voor het zendingswerk was het door Schwartz ingediende ontslag! Hij had namelijk in 1864 een beroep naar Londen aanvaard. Wat kan de reden zijn van zijn plotseling vertrek? Volgens Saphir meent Schwartz in Engeland ‘een gunstiger en ruimer arbeidsveld te hebben voor zijn arbeid onder Israël’.¹⁷⁹ In *De Heraut* van 8 juli 1864 noemt hij de bekende Messias-belijdende Jood Ridley H. Herschell die met zijn gemeente een eenparig beroep om hem had uitgebracht.¹⁸⁰

De verslagenheid in Amsterdam was groot. Vele brieven van hoog tot laag bereikten zijn woning om hem tot andere gedachten te bewegen. Hij bleef echter bij zijn standpunt. Men giste naar de redenen van zijn ontslag: Speelde de sluiting van het Seminarie een rol? Had het maken met de tegenstand van de Joodse bevolking? Schwartz verklaarde echter dat hij niet om die redenen Nederland ging verlaten. Toch verheelt hij niet dat de zending onder de Nederlandse Joden grote bezwaren kent. In *De Heraut* van 29 juli 1864 verklaart hij:

¹⁷⁵ Wielenga, 24-25.

¹⁷⁶ *The scattered nation*, juli 1867, ‘about fifty Jews, young and old, in fifteen years’. Dit volgens een mededeling van Moody Stuart. Bastiaanse beweert dat het moeilijk te zeggen is hoeveel Joden Schwartz gedoopt heeft? Bastiaanse, *Jodenzending*, deel 1, 48.

¹⁷⁷ *Gedenkboek*, 188.

¹⁷⁸ Bastiaanse, *Jodenzending*, deel 1, 47-48.

¹⁷⁹ De Greef, 22.

¹⁸⁰ *Gedenkboek*, 142.

*Na rijp en biddend overleg is het mij gebleken, dat de Heere mij naar Engeland roept, en daarom heb ik gemeend aan die roepstem gehoor te geven, al ben ik in het geheel niet ongevoelig voor de verschillende aanzoeken om te blijven; al kost het mij veel, Nederland eerlang te moeten verlaten, en van hen, met wie ik mij in den Heere verbonden gevoel, te scheiden.*¹⁸¹

De Reveilvrienden lieten Schwartz node gaan. Op 21 september vertrok hij naar Londen. Vijftien jaar, van 1849 tot 1864, in Amsterdam gewerkt. In de jaren die volgden blijft hij de redactie van *De Heraut* voeren. In 1866 probeerde de Free Church hem te bewegen weer naar Nederland terug te keren. Maar in januari van het volgende jaar verklaarde hij in Londen zullen blijven. Zijn werk daar was veel meer omvattend en de resultaten hoopgevend.¹⁸²

Bij alle waardering voor het werk van Schwartz staan kritische noties van onder andere Capadose. Deze had vooral moeite tegen het optreden van Schwartz binnen de Vereniging als zou de Schotse zending de toon aangeven en het werk van de Hollandse colporteurs een verlengde zijn van de Free Church. Capadose was van mening dat het werk van de 'Vrienden' de uiteindelijke de stoot had gegeven tot de georganiseerde zending.¹⁸³ In dit verband is het tekenend dat terwijl Schwartz geen huisbezoeken deed, door de Vereniging uitgezonden colporteurs en evangelisten met gevaar van eigen leven soms jarenlang vele gesprekken met Joden wisten te voeren.¹⁸⁴

Levenseinde

De jaren na zijn vertrek had Schwartz praktisch geen contact meer met de Amsterdamse vrienden. De Schotse kerk wilde echter het werk onder de Joden in Nederland zomaar niet loslaten. Anderen werden aangezocht om het werk voort te zetten. Enige maanden vóór het overlijden van Schwartz verzocht de Free Church Schwartz elk jaar vier of vijf weken in Amsterdam door te brengen om de stand van zaken van de zending door te spreken. Hij zou dan ook in combinatie met visitatiebezoeken naar Bohemen en Hongarije kunnen reizen. Vanwege oorlogsgeweld vanuit Oostenrijk ging het laatste niet door. Wel ging hij in augustus 1870 naar Holland, waar hij door vele vrienden hartelijk werd ontvangen. Hij preekte twee zondagen in de Zendingskerk. Zijn bezoek was een grote verkwikking, zowel voor de Reveilvrienden als voor hemzelf.¹⁸⁵

Capadose was heel blij met zijn komst en nodigde hem uit om bij hem in Den Haag te logeren. Hij beseftte niet dat dit het laatste contact met hem was,

¹⁸¹ *Gedenkboek*, 142.

¹⁸² *Gedenkboek*, 143.

¹⁸³ Bastiaanse, *Jodenzending*, deel 1, 48-49.

¹⁸⁴ Bastiaanse, *Jodenzending*, deel 1, 50. J. Schlitt werkte na zijn opleiding aan het Seminarie twintig jaar als zendeling onder de Joden.

¹⁸⁵ Greef, 22-24; *Gedenkboek*, 143-144..

want na zijn terugkeer in Londen overleed hij, om precies te zijn op 24 augustus 1870. Capadose schreef het volgende in een gedenkboekje dat hij in 1871 liet uitgeven:

Daarom schreef ik hem zodra ik van zijn overkomst in Holland verwittigd was, dat hij bij mij moest komen logeren. Hij nam het aan: 's avonds kwamen wij met oude en nieuwe vrienden van Schwartz bij elkaar. Hij las uit de profetie van Jesaja en bad. Wij brachten de avond recht aangenaam door. Na zijn teruggaan naar Amsterdam, kreeg ik van hem nog een hartelijke brief, de laatste die hij geschreven heeft. Hij vertrok een dag daarna, naar de zijnen, komt in Londen en bij zijn familie goed aan, en de volgenden dag ... is hij in 't huis des Vaders. Nooit waren wij zoo hartelijk verbonden geweest als deze laatste keer. Het laatste gezang dat hij met enkele vrienden bij mij thuis heeft gezongen was:

*Jezus! Uw verzoenend sterven
Blijft het rustpunt van ons hart ...*

Dit zong de broeder in blakende gezondheid op de avond van 19 augustus in het midden van zijn liefhebbende broeders, en enige dagen later was zijn oog gebroken en tekende het doodzweet op zijn aangezicht. En hij genoot de vrucht van het verzoenend lijden van zijn Heiland, die hem een plaats bereid had in het huis des Vaders. Wie is een God als onze God?¹⁸⁶

In het blad van de Vereniging, *De hope Israëls* dat door Schwartz in 1862 werd gesticht, staat een met zwarte rand omgeven bericht van het hoofdbestuur waarin melding gemaakt wordt van het sterven van Schwartz. Het opschrift van dit rouwbericht luidt: 'Weet gij niet dat te dezen dage een vorst, ja een grote in Israël gevallen is' (2 Samuël 3:38). Ook in de *Heraut* wordt in het laatste nummer van 1870 melding gedaan van zijn grote betekenis. Behalve dat hij de Joden ervan wilde overtuigen dat Christus de Messias is, gaf hij aan de christenen door wat voor een schat Bijbelse profetieën bevat ten aanzien van de toekomst van Israël.¹⁸⁷

De band tussen de Vereniging en de Schotse kerk bleef ook na het overlijden van Schwartz bestaan. Op 7 augustus 1865, een jaar na het vertrek van Schwartz, werd dit in de Schotse Zendingskerk nog eens benadrukt door twee afgevaardigden van de Free Church, W. Wood en J. Thomson. Wood zei bij die gelegenheid:

Schotland is zeer nauw aan Holland verbonden. Juist 200 jaar geleden werden de Christenen in Schotland zwaar verdrukt en vervolgd. Het werd de Protestanten niet vergund in een Godshuis samen te komen; zelfs op afgelegen

¹⁸⁶ A. Capadose, *Ter gedachtenis aan dr. Carl Schwartz*, Amsterdam: H. de Hoogh, 1871, 42. Het gedenkboekje geeft 21 augustus als sterfdag van Schwartz, maar dit is niet juist.

¹⁸⁷ De Greef, 24.

*plaatsen in de open lucht mochten zij geen godsdienstoefening houden; hun goederen werden verbeurdverklaard en hun leven bedreigd.*¹⁸⁸

Voortgang van het zendingswerk

De steunpilaren vallen weg

Schwartz was één van de steunpilaren van de zendingsactiviteiten die vanuit de Nederlandse Vereniging voor zending onder Israël werden onderhouden. Da Costa en Capadose waren de andere twee. Zij hadden zo nadrukkelijk het stempel gezet op het doel en de arbeid van de Amsterdamse vereniging. Met het overlijden van Capadose in 1874 werd een tijdperk afgesloten. *De Hope Israëls* verscheen in januari 1875 in rouwgewaad en vermeldde dat de laatste van het Driemanschap, waaraan de zending onder de Joden in ons vaderland zoveel te danken had, op 16 december 1874 was ontvallen.¹⁸⁹

De Vereniging ging ook na het overlijden van de drie, Da Costa, Capadose en Schwartz, met haar activiteiten verder. In 1908 werd zij eigenaar van het gebouw van de Schotse Zendingskerk. Het blad *De Heraut* ging in 1870 over in de handen van dr. Abraham Kuyper. Het officiële orgaan van de Nederlandse Vereniging voor Israël bleef bestaan tot 1938.¹⁹⁰

Opvolging Schwartz

Ds G. Barger had al vóór het overlijden van Schwartz de redactie van *De Heraut* overgenomen. De Free Church benoemde in mei 1867 tot opvolger van Schwartz de Jood Theodore Jonas Meyer (1819-1896). Hij nam bij zijn intrede het voorzitterschap van de Vereniging op zich.¹⁹¹

Meyer was afkomstig van Pruisen (Duitsland). Na zijn bekering tot het christelijk geloof ontmoette hij Schwartz in Berlijn die hem op veel punten nader onderwijs gaf in de protestantse leer. Op advies van Schwartz ging hij naar Schotland om daar verder te studeren. Na vanuit de Free Church missionair werk onder de Joden in verschillende landen gedaan te hebben, ging hij in 1867 naar Amsterdam. In 1871 verliet hij Nederland om in Londen, waar hij zijn zendingswerk voortzette.¹⁹²

Meyer nam in 1868 het initiatief om wekelijks met de Christenen uit Israël speciale verdiepingsbijeenkomsten te houden waaraan 40 tot 80 personen deelnamen. Daarbij werden deze bekeerlingen regelmatig door de zendelingen en door leden van de ‘Zustervereniging’ thuis bezocht. Juist deze groep had het

¹⁸⁸ *Gedenkboek*, 156.

¹⁸⁹ *Gedenkboek*, 154.

¹⁹⁰ *Gedenkboek*, 110-111, 155-161.

¹⁹¹ Wielenga, 17.

¹⁹² Zie voor een beknopte levensbeschrijving: Dickie, ‘Jewish ministers of the nineteenth-century Free Church of Scotland’, III. Jonas Meyer (later known as Theodore Jonas Meyer), 1819-1896’, 154-158.

heel moeilijk in de Jodenwijk waar zij woonden. Deze nazorg had eigenlijk veel eerder moeten gebeuren!¹⁹³

Na Meyer werd de Nederlander Adriaan van Andel aangesteld. Hij werkte van 1871-1878 in Amsterdam. De Schotse kerk riep hem tegen zijn zin terug naar Edinburgh. Zijn opvolger was de Jood dr. Alexander Fürst (1831-1899) uit Straatsburg die van 1884 tot 1886 in de hoofdstad arbeide.¹⁹⁴ Fürst moest na een conflict met de Vereniging het veld ruimen. In een brief van de Free church aan Fürst wordt gesproken over ‘hindernissen en moeilijkheden’ die de Schotse Zending in Nederland ondervonden had, zonder deze concreet te maken. Na het vertrek van Van Andel en Fürst kwam er een einde aan de zending van de Free Church in Amsterdam.¹⁹⁵

Einde van de Jodenzending in Amsterdam

De Nederlandse Vereniging Israël zette het zendingswerk zonder samenwerking met de Schotse zending voort. Het gebouw van de Zendingskerk dat op naam stond van de Free Church werd, nadat zij zich in 1886 uit Nederland had teruggetrokken, aan de Vereniging ter beschikking gesteld. In 1908 kwam het gebouw op naam van de Vereniging te staan, die het met giften kocht van de voortzetting van de Free Church, de United Free church. De naam op de gevel werd ‘Salvatori’. Op den duur voldeed het gebouw niet meer aan de behoefte van de Vereniging en werd het verkocht. Nu is het een theater dat de naam van ‘De Kleine Comedie’ draagt. Onwillekeurig roept deze naam associaties op met de ‘Franse schouwburg’ uit de tijd dat het eerste gebouw voor de Jodenzending aan de Oudezijds Voorburgwal werd aangekocht!¹⁹⁶

De ‘Nederlandse Vereniging Israël’ beëindigde haar zendingsactiviteiten in 1942. Zij werd verboden door de Duitse bezetter die het verenigingsgebouw met inventaris en archief in beslag nam. ‘Dinsdag 10 februari 1942 was de dag waarop de zendelingen van de N.V.V.I. voor de laatste maal aan de Andrieszkade bijeenkwamen voor de wekelijkse bespreking van hun arbeid.’ Daarna werd de vereniging van hogerhand ontbonden. Zij werd verboden door de Duitse bezetter die het verenigingsgebouw met inventaris en archief in beslag nam.¹⁹⁷ De trieste afloop van de zending liep parallel met de wegvoering van het grootste deel van de Joodse gemeenschap in Nederland naar de concentratiekampen van de bezetter, waar de meesten werden vermoord.

Samenvatting en conclusie

¹⁹³ Bastiaanse, *Jodenzending*, deel 1, 55-56.

¹⁹⁴ Zie voor hen: Dickie, ‘Jewish ministers of the nineteenth-century Free Church of Scotland’, IV.’ Alexander Fürst, 1831-1899, 158-161; Van Andel, Dickie, 161.

¹⁹⁵ Zie: Walker, *Chapters from the history of the Free Church of Scotland*, 173-174; Bastiaanse, *De Jodenzending*, deel 1, 63-64.

¹⁹⁶ *Gedenkboek*, 160-162.

¹⁹⁷ Bastiaanse, *De Jodenzending*, deel 1, 48.

De liefde voor Israël en de daaruit voortvloeiende christelijke zending is een integraal onderdeel van de internationale Réveilbeweging in de negentiende eeuw. We moeten deze beweging plaatsen in het kader van nieuwe eschatologische inzichten met betrekking tot de toekomst van het Joodse volk. Hierbij gaat het vooral over de letterlijke vervulling van de Bijbelse profetieën over de terugkeer van het volk naar hun eigen land en een nationale bekering tot het christelijk geloof.

De herleving van deze Bijbelse verwachting kwam eerst in Engeland tot ontwikkeling en vandaar uit schoot zij wortel in Schotland. Daar werd zij vooral beïnvloed door lezingen van de Schotse predikant Edward Irving over de toekomst van Israël die hij in Edinburgh hield. Zijn pré-chiliastisch standpunt werd onder meer door de gebroeders Andrew en Horatius Bonar overgenomen.

De invloed van Irving was ook merkbaar in Nederland. Zowel Da Costa als Capadose werden ingewonnen voor de letterlijke vervulling van de profetieën over Israël. Geschriften van dezelfde Irving speelden daarbij een rol.

Door contacten tussen Schotse en Nederlandse vertegenwoordigers van het Réveil kwam een gemeenschappelijk verwachtingspatroon over het Joodse volk naar voren. Deze betekende een stimulans om zending onder de Joden die een grote groep vormden in Amsterdam, ter hand te nemen. Carl Schwartz werd als zendeling in de hoofdstad aangesteld.

Ondanks alle inspanningen lijkt het erop dat de resultaten van de Schotse zending pover bleven. Het is de vraag of de samenwerking van Schwartz en de Nederlandse zending effectief was. Lagen de ambities van Schwartz niet meer op theologisch terrein? Bemoeide hij zich meer met de geestelijke situatie in de Nederlandse landskerk dan dat hij buiten kansel en studeerkamer Joden zocht te bereiken met het Evangelie? Dit zijn vragen die niet gemakkelijk zijn te beantwoorden.

In de studie van J.F.L. Bastiaanse over de Jodenzending wordt een conclusie getrokken over de beëindiging van de samenwerking met de Free Church. Hij schetst eerst hoe dat het vertrouwen in de laatste zendeling die de Free Church naar Amsterdam had uitgezonden, door de Nederlandse Vereniging werd opgezegd. Maar dit stond niet op zichzelf. Hij vervolgt:

Fürst moest het veld ruimen na een conflict met de N.V.V.I., waarbij hij de Schotten duidelijk aan zijn zijde had en waarvan we wel het verloop maar niet de diepste grond kennen. Het is na dit alles echter wel duidelijk, dat de aanvankelijk hooggestemde verwachtingen betreffende de samenwerking tussen de Schotse commissie voor de Jodenzending en de N.V.V.I., welke gebaseerd waren op de gemeenschappelijke Gereformeerde erfenis en op de historische banden tussen beide landen betrekkelijk snel bekoelden; vervolgens dat er tussen beide verenigingen diepgaande verschillen van inzicht bestaan hebben, en dat met het vertrek van Schwartz geleidelijk aan ook de 'harde lijn' uit de

*Jodenzending verdween om met het terugtrekken van de laatste Schotse zendeling ruim baan te maken voor de 'Nederlandse lijn' van Da Costa.*¹⁹⁸

Conclusie

De vraag doet zich voor of de conclusie van Bastiaanse niet te voorbarig is en te weinig door feiten wordt onderbouwd. Het is wel duidelijk dat tussen de Vereniging en de Schotse Free Church fricties waren. Ondanks de kritiek van Capadose op Schwartz, had de zendeling alle vertrouwen van het Amsterdamse comité bij monde van Da Costa. Dit was niet geval van zijn opvolgers Van Andel en Fürst. Dit betekende dat de Vereniging noodgewongen de touwtjes in eigen handen moesten nemen. Deze taak heeft zij nadat de samenwerking met Schotland werd beëindigd zeker gedaan. Uit de vervolggeschiedenis blijkt dat de continuïteit van het zendingswerk was gewaarborgd. De basis die zowel door de Schotse Free Church in samenwerking met de Nederlandse 'Vrienden Israëls' en de NVVI was gelegd, werd met veel zegen uitgebreid!

¹⁹⁸ Bastiaanse, *De Jodenzending*, vol 1, 63-64.

